

नेपाल

करिब दुई करोड ८० लाख जनसंख्या रहेको नेपाल राजनीतिक संकमणको अवस्थामा छ। नेपाल अहिले अन्तरिम राजनीतिक प्रणाली अन्तर्गत छ : अधिकारिविहीन संवैधानिक राजतन्त्रसहितको संसदीय प्रजातन्त्र। प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)का सदस्यहरू समेत संलग्न रहेको बहुदलीय गठबन्धन सरकारको नेतृत्व गर्नुभएको छ। तीन सय २९ सदस्यीय अन्तरिम संसदले जनवरी १५ मा शपथग्रहण गरेको थियो भने सोही दिन अन्तरिम संविधान लागू गरिएको थियो। अन्तरिम संविधानले संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गराउने र संविधानसभाको बैठकले नेपाललाई संघीय गणतन्त्र घोषणा गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुका साथै राजाका सबै औपचारिक अधिकार खोसेर प्रधानमन्त्रीलाई सरकार प्रमुख र राष्ट्राधिक्षम दुवै बनाएको छ। अन्तरिम सरकारले संविधानसभा निर्वाचन दुई पटक स्थगित गरेको थियो। सन् २००६ को नोभेम्बरमा सातदलीय गठबन्धन र माओवादीबीच सम्पन्न शान्ति सम्झौताले एक दशक लामो सशस्त्र युद्धको अन्त्य गरी नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बललाई देशभर कानुन तथा शान्ति सुव्यवस्था कार्यान्वयन गर्न निर्देशन दिएको थियो।

सरकारी निकायहरूले विस्थापित भएका थुप्रै प्रहरीचौकीको पुनर्स्थापना गरे पनि माओवादी र उसको भ्रातृ संगठन योड कम्युनिस्ट लिंग (वाईसीएल) ले केही प्रहरीचौकी पुनर्स्थापना गर्नबाट रोक लगाउनुका साथै अन्य चौकीहरू पनि बन्द गर्न दबाव दियो। विशेषगरी भारतीय सीमासँग जोडिएको तराई क्षेत्रमा गठन गरिएका कैयौं सशस्त्र समूह सर्वसाधारण जनता, सरकारी अधिकारी, विभिन्न जातीय समूहका सदस्य र माओवादीबीचिरुद्धको आक्रमणमा लागे। राजनीतिक समर्थनको अभावका कारण प्रहरी बलले विशेषगरी माओवादी र वाईसीएलका अराजनीतिक गतिविधिमाथि हस्तक्षेप गर्ने आँट गर्न सकेन। यस वर्षको अवधिमा सुरक्षाबलका सदस्यहरू मानवअधिकार उल्लंघनका केही घटना बन्द गर्न प्रतिबद्ध देखिए भने माओवादी, वाईसीएल र जातीय वैचारिकताका आधारमा गठन गरिएका अन्य ससाना सशस्त्र समूहले व्यापक रूपमा मानवअधिकारको उल्लंघन गरे। सन् २००६ मा सम्पन्न बृहत् शान्ति सम्झौताको भावनाबमोजिम नेपाली सेनाका सदस्यहरू आफ्नै व्यारेकहरूमा सीमित भएका छन्। एक स्थानीय गैरसरकारी संस्थाले सिराहा र कञ्चनपुर जिल्लाका सैनिक जवानहरूमाथि बलात्कारको आरोप दर्ता गराए। अन्य सोतहरूले उल्लंघनका थप आरोप लगाएनन्। नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलका सदस्यहरूले देशभर भएका विरोध प्रदर्शनका क्रममा घातक तथा आवश्यकभन्दा बढी बल प्रयोग गरे। माओवादीहरूले स्वेच्छाचारी र गैरकानुनी रूपमा घातक बल प्रयोग गर्नुका साथै यातना तथा अपहरणलाई हतियार बनाए। वर्षैभरि हिंसा, जबरजस्ती चन्दा संकलन, दुर्योवहारजस्ता घटनाहरू भए। मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताहरूका लागि दण्डहिनता, सञ्चारमाध्यममाथिको आक्रमण, स्वेच्छाचारी पक्राउ र कुनै पनि आरोपमा बयान गर्ने मौका नै नदिई थुनामा राख्ने कार्यमा गम्भीर समस्याका रूपमा देखा परे। सरकारले पनि न्याय प्रणालीको स्वतन्त्रतामा सम्झौता गच्छो भने समाजले अशक्त तथा कथित तल्लो जातका व्यक्तिमाथि भेदभाव कायमै राख्यो। महिलाविरुद्धको हिंसा र मानव बेचबिखन (विशेषगरी महिला तथा बालिका) निरन्तर रह्यो।

मानवअधिकारको सम्मान

खण्ड १ : व्यक्तिको सच्चरित्रताको सम्मानलगायत

क. बाँच्न पाउने अधिकारको स्वेच्छाचारी तथा गैरकानुनी हस्तक्षेपबाट स्वतन्त्रता

एक स्थानीय गैरसरकारी संस्था अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) का अनुसार, सुरक्षाफौजले २८ जना र माओवादी (वाईसीएल) ले २३ जना व्यक्तिको हत्या गरेका थिए। वर्षैभरि तराई क्षेत्र हिंसाको केन्द्रबिन्दु बन्यो। इन्सेकका अनुसार, मधेसी जनअधिकार फोरमले ३३ जना, जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत

समूह) ले १८ जना, जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वालासिंह समूह) ले २७ जना, मधेसी मुक्ति टाइगर्सले दुईजना, तराई कोब्राले दुईजना, तराई बागीले एकजना र अज्ञात समूहले ९५ जना व्यक्तिको हत्या गरे । सन् २००६ को नोभेम्बरमा भएको शान्ति समझौताअनुसार नेपाली सेना ब्यारेकभित्रै सीमित रहेकोले यस वर्षको अवधिमा सेनाविरुद्ध मानवअधिकारको कुनै आरोप लगाइएन । यसअघि लगाइएका आरोपमाथि अनुसन्धान जारी रह्यो र सन् २००६ को जुलाईयता नेपाली सेनाले गृह मन्त्रालयलाई दुई सय ५८ वटा कथित स्पष्टीकरण पठायो । यस घटनाले आरोपको विषय स्पष्टीकरणमै अल्फ्रेको सन्देश दिएको छ ।

जनवरी र फेब्रुअरीमा तराईमा पुनरावृत्ति भएको हिंसाका क्रममा सरकारी निकायहरूले अक्सर चेतावनीबिना दमन गरेका थिए । संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय (ओएचसीएचआर) का अनुसार, जनवरी १६ मा अन्तरिम संविधानको अंश जलाएको आरोपमा अधिकारीहरूले मधेसी जनअधिकार फोरमका अध्यक्षलगायतका मधेसी प्रदर्शनकारीहरूको समूहलाई गिरफ्तार गरेपछि हिंसा चर्केको थियो । सो गिरफ्तारीको प्रतिक्रियामा फोरमले तराईव्यापी हडतालको आव्हान गरे । जनवरी १९ मा सिराहा जिल्लाको लाहानमा बन्द कार्यान्वयन गराउन हिँडेको समूहमाथि नेकपा माओवादीका कार्यक्रमले गोली चलाउँदा एक प्रदर्शनकारीको मृत्यु भयो । त्यसपछि एकाएक पूर्वी तथा मध्य तराईमा ठूलाठूला प्रदर्शनहरू भए । मधेसी जनअधिकार फोरमले पटकपटक पत्रकार र मानवअधिकार रक्षकहरूलाई धम्की दिए । ओएचसीएचआरका अनुसार, नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलले बेलाबेलामा प्रदर्शनमाथि अनावश्यक बल प्रयोग गरे । जनवरी र फेब्रुअरीमा कम्तीमा २४ जनाको मृत्यु भएको दस्तावेज ओएचसीएचआरले तयार पारेको छ । तीमध्ये कम्तीमा १८ जनाको प्रदर्शनकारीमाथि चलाइएको गोली र लाठीचार्जबाट मृत्यु भएको थियो । हिंसामा परी एक प्रहरी अधिकारीको मृत्यु भयो भने अन्य थपै सुरक्षाकर्मी हिंसाका क्रममा घाइते भए ।

मार्च २१ मा रौतहट जिल्लाको गौरमा मधेसी जनअधिकार फोरम र नेकपा माओवादीले एउटै स्थानमा एकसाथ च्यालीको आयोजना गरेपछि भएको दोहोरो मुठभेडमा परी माओवादीसँग सम्बन्धित २६ जना र एकजना अपरिचित व्यक्ति मारिए ।

जुन २ मा मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले माओवादी सम्बद्ध वाईसीएलका दुई सदस्य विनोद पन्त र शेषमणि लामिछानेको अपहरणपछि हत्या गरे । फोरमका कार्यकर्ताले पन्तलाई घरेलु हतियार प्रयोग गरेर र लामिछानेलाई भुन्ड्याएर मारे ।

सेप्टेम्बर १६ मा कपिलवस्तुमा अज्ञात बन्दुकधारीहरूले माओवादीविरोधी कार्यकर्ता तथा परिचित मुस्लिम धर्मावलम्बी मोइद खानको हत्या गरेपछि सो क्षेत्रभरि नै हिंसा भड्कियो । छ दिनसम्म जारी रहेको हिंसाका क्रममा भन्डै १४ व्यक्तिको ज्यान गयो ।

सन् २००६ मा उमेशचन्द्र थापा, ऋषिराम कुमाल, भीमसेन दाहाल, तुलसी क्षेत्री र विष्णु पाण्डेको हत्या भएको घटनाका दोषीमाथि कारबाही गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढेन ।

मार्च २९ मा मोरडका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सन् २००६ मा भएको बेलबारी घटनामा मारिएका व्यक्तिका परिवारलाई जनही तीन लाख रुपैयाँ (चार हजार दुईसय बीस अमेरिकी डलर) का दरले क्षतिपूर्ति वितरण गरे । त्यस्तो राहत पाउनेमा गुरुड परिवार पनि थिए ।

जुलाई ४ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग (एनएचआरसी) ले देवेन्द्र राई र मणिहाड राईको गैरन्यायिक हत्यामा संलग्न नेपाली सेनाका सिपाहीमाथि कारबाही गर्न सरकारलाई सिफारिस गयो । एनएचआरसीले परिवारको उजुरी परेपछि पीडितका परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिन पनि आग्रह गयो । सेप्टेम्बर १८ अघि एनएचआरसीका आयुक्तहरू नभएका कारण त्यस्तो सिफारिस अगाडि बढ्न सकेन र पीडित परिवारले क्षतिपूर्ति पाएनन् ।

वर्षको अन्त्यसम्म पनि सन् २००५ जुलाईमा लक्ष्मी यादव, हरिप्रसाद यादव, करी कापर र करी साहको हिरासतमै मृत्यु भएको घटनाका सम्बन्धमा छानबिनका लागि कुनै पहल गरिएन ।

यस वर्षभरिमा नेपाली सेनाले आफ्नो संरचनाको सुरक्षाका लागि विच्छयाएको बारुदी सुरुड विस्फोटमा परी पाँचजना घाइते भए । माओवादीले राखेका वा बेवारिसे अवस्थामा छाडेका इम्प्रोभाइज्ड एक्सप्लोसिभ

डिभाइसेस (आईईडी) र एक्सप्लोसिभ रेमन्यान्ट्स अफ वार (ईआरडब्लू) जस्ता विस्फोटक पदार्थ पड्केर सर्वसाधारण मारिने वा घाइते हुने क्रम जारी रह्यो । वर्षको अवधिमा दुर्घटनावश भएका बारुदी सुरुङ, आईईडी वा ईआरडब्लू विस्फोटमा परी १३ जना सर्वसाधारणको ज्यान गयो भने थप ७६ जना घाइते भए ।

सन् २००६ को शान्ति सम्झौता र हतियार तथा सेवा व्यवस्थापन अनुगमन गर्ने सम्बन्धी सन् २००६ को डिसेम्बरमा भएको सम्झौताले ३० दिनभित्रमा बारुदी सुरुङको पहिचान गर्न ६० दिनभित्रमा त्यसलाई पूर्ण रूपमा हटाउन सबै पक्षलाई आग्रह गन्यो । बारुदी सुरुङका सम्बन्धमा संकलन गरिएका तथ्यांक यूएन माइन एक्सन युनिटलाई उपलब्ध गराइयो । आईईडी र ईआरडब्लूको मूल्यांकन तथा सुरक्षा वर्गीकरण सम्पन्न भयो, तर वर्षको अन्त्यसम्म पनि सरकारी अधिकारीहरूले असुरक्षित वस्तुलाई नष्ट गरेन् ।

ख. बेपत्ता

माओवादीले सञ्चालन गरेको १० वर्ष लामो विद्रोहका क्रममा बेपत्ता भएका धेरैको अवस्था अज्ञात रह्यो । एनएचआरसीको अनुमानअनुसार, यस वर्षको अन्त्यसम्ममा बेपत्ताका छ सय ४६ वटा घटनाहरु अझै सुलिखएको थिएनन् । यसैगरी इन्सेकले नसुलिखएका यस्ता घटना आठ सय २८ वटा रहेको बताएको थियो भने नेपालको सर्वोच्च अदालतले एक हजार २४ वटाको सूची तयार गरेको थियो । यस वर्ष सरकारले बेपत्ता गराउने कार्यमा संलग्न एउटै सरकारी अधिकारी वा माओवादीलाई कारबाही गरेन । जुन महिनामा सरकारले त्यस अवधिमा बेपत्ता भएका मानिसका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न तीनवटा आयोग बनाएको भए पनि आयोगको काम वर्षको अन्त्यसम्म पनि सुरु गरिएका थिएन ।

यस वर्ष सरकारले सन् २००६ मा एनएचआरसीले पहिचान गरेका छ सय ४६ जनाको स्थिति सार्वजनिक गरेन । एनएचआरसीको प्रतिवेदनअनुसार, सन् २००० देखि २००६ सम्म बेपत्ता भएका दुई हजार ३२ जना व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्ने काममा सरकार जिम्मेवार छ । सन् २००६ को अन्त्यसम्ममा सरकारले अन्यको स्थितिका बारेमा तथ्य सार्वजनिक गरे पनि छ सय ४६ जनाका बारेमा केही बताइएको थिएन ।

नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणले माओवादी भएको आरोपमा पक्राउ गरी काठमाडौंको महाराजगञ्ज ब्यारेकमा थुनामा राखिएका ४९ जना व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक गर्नुपर्ने माग राखी सन् २००६ को मेमा ओएचसीएचआरले तयार पारेको प्रतिवेदनका विषयमा सरकार मौन बस्यो । सरकारले यसबारेमा आफू अनभिज्ञ रहेको दाबी गरेको थियो । भैरवनाथ गणका सदस्यले भने सन् २००३ को सेप्टेम्बरदेखि डिसेम्बरसम्ममा एक सय ३७ जनालाई पक्राउ गरिएको स्वीकार गरे । गणका अधिकारीहरूले छोटो समयका लागि थुनामा राखिएपछि उनीहरूलाई रिहा गरिएको वा अन्यत्र स्थानान्तरण गरिएको दाबी गरेका थिए ।

नेपाली सेनाको उच्चस्तरीय अनुसन्धान कार्यदलले बेपत्ता पारिएकामध्ये १२ जनाको अवस्थाका सम्बन्धमा गृह मन्त्रालयलाई सूचना दियो । सरकारी निकायहरूले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई जलाएर उनीहरूको खरानी काठमाडौंको उत्तरमा पर्ने शिवपुरी डाँडाँमा गाडिएको भन्ने आरोपका सम्बन्धमा अनुसन्धान जारी राखे ।

नोभेम्बर २८ मा अन्तरिम संसदले अपहरण गर्ने वा बन्धक बनाउनेसम्बन्धी एउटा कानुन अनुमोदन गन्यो । यो कानुनले पहिलो पटक अपहरण गर्ने वा बन्धक बनाउने कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई फौजदारी सजाय दिन सकिने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यसअघि यस्ता घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई देवयानी मुद्दाअन्तर्गत सामान्य सजाय दिने गरिएको थियो । यस कानुनले हत्या, आक्रमण, बलात्कार, बेचबिखन, यातना, दास बनाउने, जबरजस्ती श्रममा लाद्ने वा वेश्यावृत्तिमा संलग्न गराउने नियतले कसैलाई कब्जामा लिइए वा अपहरण गरिएका यस्ता कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई सातदेखि १५ वर्ष कैद सजाय र ५० हजारदेखि दुई लाख रुपैयाँ (आठसय देखि तीनहजार दुईसय अमेरिकी डलर) सम्म जरिबाना गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । यसबाहेक व्यक्तिलाई अपहरण गर्ने वा बन्धक बनाउने अन्य घटनामा संलग्नलाई चारदेखि आठ वर्ष कैद सजाय र २५ हजारदेखि एक लाख रुपैयाँ (चारसय देखि एकहजार छसय अमेरिकी डलर) सम्म

जरिबान गराउन सकिनेछ । बालबालिका वा महिलालाई संलग्न गराउने कुनै पनि कार्यमा हात रहेको प्रमाणित भए त्यस्ता व्यक्तिलाई थप दुई वर्ष जेल सजाय दिन सकिनेछ । यस्ता अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई धरौटीमा रिहा हुनसक्ने कानुनी प्रावधान छैन ।

ग. यातना तथा अन्य निठूर, अमानवीय, वा होच्चाउने कार्य वा सजाय

कानुनले यातना, कुटपिट र घाइते बनाउने जस्ता कार्यमाथि निषेध गरेको भए पनि सुरक्षाफौजका सदस्यहरू शंकास्पद व्यक्तिलाई अपराध स्वीकार्न बाध्य गराउन यस्ता क्रियाकलापमा संलग्न रहे । कानुनले यातनाका पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिइने व्यवस्था मिलाएको छ । एक स्थानीय गैरसरकारी संस्था यातनापीडित केन्द्र तथा पैरवी मञ्च नेपाल (एएफ) ले आँखामा पटटी बाँध्ने र पैतालामा पिट्ने कार्य सामान्य विधि भएको जनाएको छ । हिरासतमा गरिने यस्ता दुर्व्यवहारमा प्लास्टिकका डन्डीले पिट्ने, पानीमा डुबाउने, यौन यातना, हलचल गर्न नदिइने र लामो समयसम्म बेहोस तुल्याइने आदि छन् । बन्दीहरूलाई हात बाँधेर रातदिन एउटा पातलो गुन्दीमा घोप्टो परेर सुत्न लगाइने र साभा चर्पी प्रयोग गर्न बाध्य गराइएका छन् । बन्दीहरूलाई यौन दुर्व्यवहार, बलात्कार, हत्या वा अनिश्चितकालीन थुनाको धम्की पनि दिइने गरिएको छ । सन् २००६ यता एएफले अन्तर्वार्ता लिएका तीन हजार तौ सय आठजना बन्दीले २८ प्रतिशतले आफूलाई यातना दिइने दाबी गरेका थिए ।

सिराहा जिल्लामा नेपाली सेनाका सिपाहीहरूले यस वर्षको अवधिमा एक बालिकालाई बलात्कार गरेको आरोप लाग्यो । एफका अनुसार, अक्टोबर २४ मा सेनाका जवानहरूले छ कक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थीलाई जात्रा हेरेर घर फक्कै गर्दा लाहानस्थित रणसिंह सैनिक व्यारेकमा लगे । पीडित बालिकाले सैनिक जवानहरूले आफूलाई रातभरि राख्ने व्यारेकमा रहेका भन्डै १६ जनालाई बलात्कार गरेको र यस घटनाका बारेमा अरूलाई बताए ज्यान मार्ने धम्की दिएको आरोप लगाइन् । उनले सैनिक जवान, प्रहरी र अन्य व्यक्तिले आफूलाई होटेलमा लगेर फेरि बलात्कार गरेको आरोप लगाइन् । सरकारी अधिकारीहरू तथा माओवादीहरूले घटनाका सम्बन्धमा उजुरी नगर्न धम्की दिए पनि पीडित बालिकाले त्यसो गरिनन् । वर्षको अन्त्यसम्ममा एनएचआरसी वा अन्य कुनै गैरसरकारी संघसंस्थाले यससम्बन्धी आरोप वा यस बारेमा अनुसन्धान जारी रहेको पुष्टि गरेनन् ।

प्रहरी जवानहरू बलात्कारको एउटा घटनामा संलग्न रहेको भन्ने पाइयो भने उनीहरूले वर्षेभरि कसैलाई पनि गैरकानुनी थुनामा राखेनन् । एफका अनुसार, जुन ४ मा तीनजना प्रहरी जवान र प्रहरी हबलदार जनक महताराका भतिजा रहेका एकजना सर्वसाधारणसहितको एक समूहले कञ्चनपुर जिल्लामा मानसिक सन्तुलन गुमाएकी १४ वर्षीया एक बालिकालाई बलात्कार गरेको आरोप लाग्यो । पीडित बालिकाको परिवारले वर्षको अन्त्यमा जिल्ला प्रहरी कार्यालयसमक्ष उजुरी दियो । यससम्बन्धी अनुसन्धान बीचैमा अलपत्र पत्यो ।

युएन ओएचसीएचआरले नेपाली सेनाविरुद्ध यातना वा मानवअधिकार उल्लंघनका आरोप लागेका एउटा पनि घटना प्रस्तुत गरेन । एफका अनुसार, सन् २००६ को अप्रिलमा भएको जनआन्दोलनयता माओवादीहरू ६७ वटा यतनाका घटना, एउटा बलात्कार, ९६ वटा अपहरणमा संलग्न रहेको पाइयो । सरकारले सुरक्षाफौज वा माओवादी (वाईसीएल) का अमानवीय घटनाका सम्बन्धमा स्वतन्त्र छानबिन गर्न सकेन र अधिकांश घटनामा दोषीमाथि सन्तोषजनक रूपमा अनुशासनको कारबाही गरेन । बदलाको कारबाही हुने भयले नागरिकहरू प्रहरीविरुद्ध उजुरी दर्ता गर्न डराए ।

जनवरी २१ मा सरकारी निकायले कालीकोट जिल्लाका स्थानीय बासिन्दा पुरदीप्रसाद पाण्डेलाई हत्यामा संलग्न रहेको आरोमा तेस्रो पटक पकाउ गयो । उनले त्यसअघि सन् २००६ को डिसेम्बरमा पकाउ पर्दा आफूलाई हिरासतमा यातना दिएको कुरा सार्वजनिक गर्दै हिँडेको आरोपमा प्रहरीले उनलाई फेरि पकाउ गरेको थियो । पकाउ परेको समयमा प्रहरीले पाण्डेलाई बाँसको लाठीले पिटेका थिए । एफको सहयोगमा पाण्डेले यातना क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गत कालीकोट जिल्ला अदालतसमक्ष दाबी उजुरी गरे । अदालतले प्रहरीलाई हाजिर हुन आदेश दिएपछि सहायक प्रहरी निरीक्षक र प्रहरी उपरीक्षकले पाण्डेलाई मारिदिने धम्की दिए । चारजना माओवादी कार्यकर्ताले पनि उजुरी फिर्ता नगरे पाण्डेलाई मारिदिने धम्की दिए । सो

उजुरी उनले फेब्रुअरी २८ मा दर्ता गराएका थिए । वर्षको अन्त्यसम्म सरकारी निकायहरूले यस विषयमा सम्बन्धमा कुनै कारबाही अघि बढाएनन् ।

स्थानीय बालबालिकाले बसमा ढुंगा हानेको निहुँमा जुन १९ मा एकजना बस चालकले १५ वर्षीय एक विद्यार्थी सरोजकुमार चौधरीलाई नियन्त्रणमा लिए । चौधरी सो घटनाका एक प्रत्यक्षदर्शी मात्रै भए पनि बसचालकले उनलाई नियन्त्रणमा लिई सप्तरी जिल्लास्थित राणसिंहदल गुल्म रूपनी संयुक्त सुरक्षा आधार शिविरमा लगे । शिविरमा सादा पोसाकका चारजना सुरक्षा अधिकारीले चौधरीमाथि मुक्का र लाठी वर्षाउनुका साथै गोली हानेर मारिदिने धम्की दिए । इन्सेकका अनुसार, चौधरीलाई केही दिनपछि मुक्त गरिएको थियो । वर्षको अन्त्यसम्म पनि सरकारले घटनाका दोषीमाथि कारबाही गर्न कुनै पहल गरेन ।

एनएचआरसीले हत्या, बेपत्ता र यातनाका ३५ जना पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाउन सिफारिस गरे पनि वर्षको अन्त्यसम्म जम्मा दुईजना पीडितले मात्रै क्षतिपूर्ति पाएको जानकारी आफूलाई प्राप्त भएको बतायो । सेप्टेम्बर १८ अधिसम्म आयुक्तहरू उपलब्ध नभएकाले एनएचआरसीले गरेका धेरैजसो सिफारिस कार्यान्वयन भएनन् । सेप्टेम्बर ९ सम्ममा एफले यातनापीडितका तर्फबाट यातना क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गत ५० वटा उजुरी दर्ता गरायो । अधिकारीले पर्याप्त सबुत नभएको भन्दै नौवटा उजुरी अस्वीकार गरिदिए । एउटा घटनामा अदालतले सरकारी अखाडाबाहिर आयोजित शान्तिपूर्ण प्रदर्शनमा सहभागी भएको आरोपमा प्रहरीद्वारा यातना दिइएका एक कानुन व्यवसायी कर्णबहादुर थापालाई क्षतिपूर्ति दिलायो । अप्रिल २ को फैसलाले यातना क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गतको यातनासम्बन्धी सीमित अधिकारक्षेत्रलाई फराकिलो पारिदियो किनभने थापालाई सरकारी अखडाभित्र थुनामा नराखिए पनि अदालतले उनलाई क्षतिपूर्ति दिलायो ।

नेपाली सेनाले शंकास्पद दुई माओवादी वीरेन्द्र थापा र वकिल शाहीसहित छजनालाई पक्राउपछि दुर्घटवहार गरी हत्या गरेकोसम्बन्धी सन् २००६ को अप्रिलको घटनाका सम्बन्धमा कुनै प्रगति भएन । इन्सेकका अनुसार, नेपाली सेनाले थापालाई कम्मर, छाती र ढाडमा तथा शाहीलाई छाती र मुखमा गोली हानेर मार्नुअघि उनीहरूलाई कुटपिट गरेको थियो । नेपाली सेनाले केशव सिंह र रामेबाक चौधरीलाई उनीहरूकै घरबाट नियन्त्रणमा लिई पछाडिबाट हात बाँधेर दुर्घटवहार गन्यो । सोही दिन नेपाली सेनाले शंकास्पद दुई माओवादी विवेक र राजेन्द्रलाई नियन्त्रणमा लिई दुर्घटवहार गन्यो । इन्सेकका अनुसार, नेपाली सेनाले राजेन्द्रलाई मे १० मा र त्यसको केही समयपछि विवेकलाई मुक्त गन्यो ।

नेपाली सेनाका सिपाहीहरूले सन् २००५ को सुनसरीमा गरेको बलात्कारको घटनामाथि एनएचआरसीले हस्तक्षेप गरेपछि वर्षको अन्त्यसम्म पनि सुनसरी जिल्ला अदालतमा मुद्दा फस्यौट भएन । वर्षको अन्त्यसम्म नेपाली सेनाका तीनजना आरोपी सिपाही जेलमै रहे ।

सन् २००५ मा भएको शिव बोहरासँगसम्बन्धित घटनाका सम्बन्धमा कुनै प्रगति भएन ।

कारागार र बन्दीगृहको अवस्था

कारागारहरूको अवस्था ज्यादै नाजुक छन् र तिनीहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डका छैनन् । कारागार विभागका महानिर्देशकका अनुसार वर्षको अन्त्यसम्म कारागारहरूमा छ हजार तौ सय ५२ जना बन्दी थिए । बालअपराधीलाई राख्ने बन्दीगृहको अभावका कारण उनीहरूलाई वयस्क बन्दीसँगै वा बालबालिकालाई उनीहरूकै अभिभावकसँग राखिनुपर्ने अवस्था आयो ।

सरकारले अक्सर एनएचआरसी र ओएचसीएचआरलाई अघोषित रूपमा कारागार तथा सेना र प्रहरीको हिरासतमा राखिएको बन्दीसम्म जान पहुँच दियो । एनएचआरसीले क्षतिपूर्तिको व्यवस्थालगायत कुनै पनि कामकारबाहीका लागि सरकारलाई अनुरोध गर्नसक्ने अधिकार भए पनि सरकारले बेलाबेलामा एनएचआरसीलाई हस्तक्षेप गर्नसक्ने उसको अधिकारबाट बञ्चित गरायो ।

घ. स्वेच्छाचारी पक्राउ वा नियन्त्रण

कानुनले स्वेच्छाचारी पक्राउ वा नियन्त्रणमाथि प्रतिबन्ध लगाएको छ तर यस वर्षको अवधिमा स्वेच्छाचारी पक्राउका घटना भए ।

प्रहरी र सुरक्षा संयन्त्रको भूमिका

सन् २००६ को नोभेम्बरमा सम्पन्न शान्ति सम्झौताले नेपाल प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीलाई कानुन तथा शान्ति सुव्यवस्था कार्यान्वयन गर्न आव्वान गयो । सरकारी निकायहरूले धेरै विस्थापित प्रहरीचौकीहरू पुनःस्थापना गरे पनि माओवादीहरूले केही चौकी बन्द गर्न दबाव दिए । विशेषगरी माओवादी संलग्न रहेका धेरै हिंसात्मक घटनाका क्रममा प्रहरी पर हट्ट्यो । प्रहरीको भनाइअनुसार शान्ति प्रक्रिया खतरामा पुग्नसक्ने कारण दर्शाउदै सरकारले प्रहरीलाई माओवादीमाथि हस्तक्षेप नगर्न आदेश दियो । यस वर्षको अवधिमा प्रहरीले माओवादी तथा वाईसीएलका कार्यकर्तालाई अवैध कार्यमा संलग्न रहेको आरोपमा पक्राउ गरेका धेरै घटना भए पनि राजनीतिक नेताहरूको हस्तक्षेप वा गृह मन्त्रालयअन्तर्गतका नेतृत्व तहबाट तत्काल मुक्त गरिए ।

मानवअधिकारको सम्बद्धनका लागि तथा दुरूपयोगका घटनाको अनुसन्धान गर्न प्रहरी र नेपाली सेना दुवैको मानवअधिकार सेल छ तर भ्रष्टाचार र दण्डहीनता प्रमुख समस्या बने । अक्सर गरी प्रहरी निःशस्त्र रहे भने उनीहरूलाई गैरआतंकवादसम्बन्धी आपराधिक गतिविधि हुन नदिन र त्यसको अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी दिइयो ।

यस वर्षको अवधिमा नेपाली सेनाविरुद्ध कुनै उजुरी परेनन् तर उसले त्यसअघि नै दर्ता भएका उजुरीको अनुसन्धान गर्नुका साथै स्पष्टीकरण जारी गयो । सेप्टेम्बरको अन्त्यसम्ममा नेपाली सेनाले एनएचआरसी, ओएचसीएचआर, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस समिति (आईसीआरसी) र अन्य संस्थाद्वारा लगाइएका कुल तीन हजार आठसय ३७ आरोपका सम्बन्धमा तीन हजार ५४ वटाको मात्र स्पष्टिकरण पठायो ।

प्रहरीभित्र भ्रष्टाचार र दण्डहीनता प्रमुख समस्याका रूपमा देखा परे । सरकारी निकायहरूले केही प्रहरी अधिकारीलाई मानवअधिकार उल्लंघनका आरोपमा बर्खास्त गरे पनि मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरूले ती अधिकृतलाई पदोन्नति गरेको वा गृह मन्त्रालयका सल्लाहकारका रूपमा पुनः काम लगाएको बताए । मानवअधिकारवादी संघसंस्थाका अनुसार प्रहरीभित्र दण्डहीनताको संस्कृति कायमै रह्यो । जिल्लास्तरमा अक्सर प्रहरीले आफूभन्दा वरिष्ठ अधिकारीहरूको निर्देशन पालना नगरी कानुन कार्यान्वयनको क्षेत्रमा मनपरी काम गरे । अधिल्लो वर्षमा जस्तै प्रहरी दुर्व्यवहार र घुसखोरीका धेरै घटना सार्वजनिक भए ।

पक्राउ र नियन्त्रण

कानुनले शंकास्पद सुरक्षा तथा लागूऔषध उल्लंघनका घटनाबाहेकमा कसैलाई पक्राउ गर्नु परेमा अधिकारीहरूले पक्राउका लागि पुर्जी प्राप्त गर्नुपर्ने, शंकास्पद व्यक्तिलाई २४ घण्टाभित्र आरोप लगाउनुपर्ने वा मुक्त गरिनुपर्ने र एक साताभित्र अदालतमा आरोप दर्ता गरिनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरे पनि सुरक्षाफौजले नियमित रूपमा यस्तो कानुनको उल्लंघन गरे ।

यदि अदालतले शंकास्पद व्यक्तिमाथिको नियन्त्रणलाई सदर गयो भने कानुनले अनुसन्धान सम्पन्न गर्नका लागि त्यस्तो व्यक्तिलाई २५ दिनका लागि हिरासतमा राख्न आदेश दिनुका साथै आवश्यक परेमा थप सात दिन म्याद बढाउन आदेश दिन सक्छ । तर सुरक्षाफौजले बेलाबेलामा बन्दीहरूलाई कानुनले गरेको व्यवस्थाभन्दा बढी समयसम्म नियन्त्रणमा लिए । केही घटनामा सर्वोच्च अदालतले अदालतमा उपस्थित नगराईकन २४ घण्टाभन्दा बढी नियन्त्रणमा लिइएका बन्दीहरूलाई मुक्त गर्न आदेश दियो । शरणार्थीहरूलगायत केही विदेशीहरूले धरौटीमा रिहा हुन मुस्किल परेको गुनासो गरे ।

बन्दीहरूलाई आफ्ना परिवारका सदस्यहरूसँग भेट गर्न पाउने न्यायिक अधिकार छ र अधिकारीहरूले आरोप दर्ता गरेपछि उनीहरूलाई वकिलहरूको पहुँच दिइन्छ । व्यवहारमा प्रहरीले कारागारका आधारमा फरकफरक अवस्थामा मात्रै बन्दीहरूलाई यस्तो पहुँच दिए । धरौटीको व्यवस्था छ तर तिर्नुपर्ने रकम

अधिकांश नागरिकका लागि ज्यादै महँगो भयो । अदालती बयान गराइनुअघि शंकास्पद व्यक्तिहरूलाई अक्सर कानुनले गरेको भन्दा बढी समयसम्म बन्दी बनाइयो र त्यसपछि अदालती कारबाही र आरोप प्रमाणितपछि जेलसजाय सुनाइयो । सन् २००६ को अप्रिलयता एएफले अन्तर्वार्ता लिएका तीन हजार नौ सय आठ बन्दीमध्ये जम्मा पाँच प्रतिशतले मात्रै पक्राउको सूचना प्राप्त गरे र जम्मा १३ प्रतिशतलाई मात्रै उनीहरूले प्रहरीलाई बुझाएको वक्तव्य वाचन गर्ने अनुमति प्राप्त गरे ।

सार्वजनिक सुरक्षा ऐनबमोजिम सुरक्षाफौजले घरेलु सुरक्षा र अमनचैन, अन्य मुलुकहरूसँगको आत्मीय सम्बन्ध वा विभिन्न वर्ग तथा धर्मका नागरिकहरूबीचको भ्रातृत्वमाथि खलल पुऱ्याउने कार्यमा संलग्न रहेको आशंका गरिएका व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न सक्नेछ । सरकारले अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको अभियोग नलगाईकन नै बढीमा छ, महिनासम्म स्थानहदमा राख्न सक्छ । गृह मन्त्रालयलाई लिखित सूचना दिएर स्थानहदको म्याद बढाउन सकिनेछ । त्यसको २४ घण्टाभित्र सुरक्षाफौजले जिल्ला अदालतलाई त्यसबारे अवगत गराउनुपर्छ । अदालतले सरकारद्वारा आधिकारिक रूपमा अभियोग दर्ता गराउनुअघि थप छ, महिना नियन्त्रणमा लिन आदेश दिन सक्नेछ ।

सार्वजनिक अपराध ऐनलगायत अन्य कानुनहरूले आरोप नलाईकन नियन्त्रणमा लिन अनुमति दिएको छ । यो ऐन र यसका अन्य संशोधनहरूले शान्तिमा खलल पुऱ्याउने, तोडफोड गर्ने, हुलदंगा गर्ने र भिडन्त गर्ने आदि कार्यलाई अपराधको सूचीमा राखेको छ । मानवअधिकार अनुगमनकर्ताहरूले यस ऐनले प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ) लाई स्वैच्छिक अधिकार प्रदान गरेको भन्दै यसप्रति चिन्ता प्रकट गरे । सार्वजनिक जीवनमा अशान्ति फैलाउने, हुलदंगा गर्ने र तोडफोडमा संलग्न रहने धेरै नागरिकलाई प्रहरीले पक्राउ गरी आरोप नलगाईकन छोटो नियन्त्रणमा लिए ।

एएफका अनुसार गुपचुप राखेर व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिने कार्य देशभरि नै समस्याका रूपमा रह्यो ।

आममाफी

अप्रिल २५ मा प्रजातन्त्र दिवस समारोहका अवसरमा मन्त्रिपरिषद्ले ९८ जना बन्दीको बाँकी जेल जीवन कटौती गरी उनीहरूलाई रिहा गयो ।

ड. निष्पक्ष सार्वजनिक बयानबाट वञ्चित

कानुनले स्वतन्त्र न्यायिक प्रक्रियाको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ, तर अदालतहरू राजनीतिक दबाव, घुसखोरी र हस्तक्षेपका लागि संवेदनशील रहे ।

सर्वोच्च अदालतसँग संसद्ले पारित गरेको कानुनको संवैधानिकताको पुनरावलोकन गर्नसक्ने अधिकार छ । पुनरावेदन र जिल्ला अदालतहरू उत्साहवर्धक रूपमा स्वतन्त्र रहे पनि उनीहरू बेलाबेलामा राजनीतिक दबावप्रति जोखिमयुक्त रहे ।

न्यायप्रणालीमा तीनवटा तह छन् : जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालत । प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा रहेको संवैधानिक परिषद्ले सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीशको मनोनयन गर्दछ । संसदीय विशेष सुनुवाइ समितिमा समीक्षा सुनुवाइ भएपछि संवैधानिक परिषद्ले नयाँ प्रधानन्यायाधीशको नियुक्त गर्न सक्नेछ । समीक्षा सुनुवाइपछि प्रधानन्यायाधीशले न्याय परिषद्ले सिफारिसमा सर्वोच्च अदालतका अन्य न्यायाधीशहरूको नियुक्ति गर्नेछन् । न्यायाधीशहरूलाई कामको बाँडफाँट गर्ने, अनुशासनको कारबाही गर्ने र अन्य प्रशासनिक कार्यका सम्बन्धमा पनि परिषद् जिम्मेवार हुन्छ । विशेष अदालतले लागूऔषध तस्करी, मानव तस्करी विशेषगरी महिला तथा बालबालिका, राज्यविरुद्धका अपराध, भ्रष्टाचार र विदेशी मुद्रासम्बन्धी अपराधहरूको मुद्रामा सुनुवाइ गर्दछ ।

न्याय प्रशासनमा हुने ढिलासुस्ती गम्भीर समस्या बने । डिसेम्बर १८ सम्ममा सर्वोच्च अदालतले १३ हजार चार सय ८९, पुनरावेदन अदालतले सात हजार आठ सय तीन र जिल्ला अदालतले ३० हजार आठ सय

१९ वटा मुद्दा फैसला हुन बाँकी रहेको बताए । वर्षको अवधिमा त्यसै थुप्रिएर रहेका मुद्दाको फैसलामा प्रगति भएको भन्ने कुनै जानकारी छैन ।

बयान प्रक्रिया

कानुनले परामर्श गर्न पाउने, समान रक्षा, दोहोरो हानिबाट सुरक्षा, निस्तेज भइसकेको ऐन पुनः लागू गराउने प्रक्रियाबाट सुरक्षा र सार्वजनिक बयान पाउने अधिकार दिलाएको छ तर यी अधिकारहरू केही सुरक्षा र रीतिरिवाजका घटनामा बाहेक समान रूपमा लागू भएनन् । न्यायाधीशहरूले मुद्दाको फैसला गरे, त्यहाँ जुरी प्रणाली थिएनन् । सफाइ दिनेलगायत तल्लो अदालतका सबै फैसलाउपर पुनरावेदन दिन सकिनेछ । सर्वोच्च अदालत नै अदालतको अन्तिम विन्दु हो ।

कानुनले बन्दीहरूलाई न्यायिक प्रतिनिधित्व र अदालतद्वारा नियुक्त एक वकिल, एक सरकारी वकिल वा निजी वकिल राख्न पाउने अधिकार दिएको छ तर सरकारले अनुरोधका आधारमा मात्रै कानुनी परामर्श प्रदान गन्यो । परिणामस्वरूप, अधिकारका बारेमा अनभिज्ञ रहेका व्यक्तिहरूले न्यायिक प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित हुनसक्ने सम्भावना हुन्छ ।

सैनिक अदालतहरूले सैनिक संहिताबमोजिम सैनिक अधिकारीहरूसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू हेर्ने गर्दछन् जसले सैनिक अधिकारीलाई आमनागरिकसरह नै आधारभूत अधिकारको प्रत्याभूति दिन्छ । नागरिक संलग्न हत्या वा बलात्कारबाहेकका घटनामा सैनिक अधिकारीहरूको मुद्दा नागरिक अदालतमा हेर्ने गरिदैन । सैनिक अदालतहरूले नागरिकहरूलाई सैनिक सेवासँग सम्बन्धित अपराध नै भए पनि अपराधको अभियोगमा मुद्दा दायर गरी कारबाही चलाउन सक्दैनन्, यस्ता मुद्दाहरू नागरिक अदालतमा हेरिन्छन् ।

सरकारी निकायहरूले देशद्रोह ऐनअन्तर्गत आतंकवाद वा देशद्रोह गर्नेमाथि अभियोग लगाउन सक्छन् । विशेष संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम गठन गरिएका अदालतहरूले बन्द सत्रमा सुनुवाइ गर्दछन् तर सन् १९९१ यता त्यस्ता सुनुवाइ भएका छैनन् ।

प्रहरी र गैरसरकारी संस्थाका प्रतिवेदनअनुसार माओवादीले जनवरी १८ मा समानान्तर सरकारका संरचना र अदालतहरू भंग गरिएको घोषणा गरे पनि उनीहरूले केही जिल्लाहरूमा विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा त्यस्ता कार्य जारी राखे । माओवादीहरूले पहिला त्यस्ता कार्य सञ्चालन नगरेका केही क्षेत्रहरूमा पनि उनीहरूले बेलाबेलामा पूर्व निर्णय तथा सजायहरू कार्यान्वयन गर्ने अपेक्षा गरे । यी अदालतहरूमा न्यायिक प्रक्रिया लागू गरिएनन् र फौजदारी तथा देवयानी दुवै प्रकारका मुद्दा हेरिए । ओएचसीएचआरका अनुसार जनअदालतहरूले न्यायिक प्रक्रिया र निष्पक्ष सुनुवाइका लागि न्यूनतम प्रत्याभूतिसमेत दिएनन् ।

आस्थाका बन्दी र कैदीहरू

वर्षको अन्त्यसम्ममा एउटै पनि आस्थाका बन्दी र कैदीहरू थिएनन् ।

नागरिक न्यायिक प्रक्रिया र कानुनी उपचार

वर्षको अवधिमा सरकारले न्यायिक प्रक्रियाहरूको उल्लंघन गरेको कुनै विवरण प्राप्त भएनन् ।

सम्पत्ति फिर्ता

माओवादीहरूले यसअधि कब्जा गरेका केही सम्पत्ति फिर्ता गरे तर उनीहरूले अवैध रूपमा कब्जा गरेका अधिकांश भूमि र सम्पत्ति उनीहरूकै नियन्त्रणमा राखे, उनीहरूले थप सम्पत्ति पनि कब्जा गरे ।

च. गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमाथि स्वेच्छाचारी हस्तक्षेप

सुरक्षाफौजलाई बिनापुर्जी घरभित्र प्रवेश गर्ने र खानतलासी लिने अधिकार दिइयो । अवैध क्रियाकलाप भए पनि वाईसीएलले पटकपटक नागरिकहरूका घर र सम्पत्तिको जबर्जस्ती खानतलासी लिए । इन्सेकका अनुसार सेप्टेम्बर २ मा तीनवटा बम विस्फोट भएपछि नेपाल प्रहरीले अवैध रूपमा भन्डै १२ जना व्यक्तिमाथि खानतलासी गरी उनीहरूलाई पक्राउ गरे । अनुसन्धानपछि आठजनालाई रिहा गरियो भने वर्षको अन्त्यसम्ममा बाँकी चारजनालाई हत्याको अभियोगमा हिरासतसमै राखियो ।

सुरक्षाकर्मीले अक्सर मुलुकका धेरै क्षेत्रमा सडक अबरोध खडा गरी व्यक्तिको शरीर र सवारीसाधनको खानतलासी लिए । सरकारले नागरिकहरूलाई जबर्जस्ती पुनर्वास गराएको कुनै विवरण छैन । माओवादी चन्दा, भर्ती वा बदलाको आक्रमणको भयले पुनर्वासका लागि अन्यत्र पलायन भएका केही व्यक्ति घर फर्क्न सकेनन् ।

छ. आन्तरिक द्वन्द्वमा अत्यधिक बल प्रयोग र अन्य दुर्व्यवहारहरू

तराईमा आन्तरिक द्वन्द्व व्याप्त रह्यो । विशेषगरी जातीयतामा आधारित कैयौं सशस्त्र समूहबीच तथा सशस्त्र समूहहरू र अन्य स्थानीय जनतासँग भिडन्तहरू भए । प्रहरीलाई सीमित अधिकार दिइयो र देशभरि कानुन तथा सुव्यवस्था कायम राख्ने काममा उनीहरूलाई प्रोत्साहन गरिएन । माओवादी तथा वाईसीएल कार्यकर्ता र अन्य विभाजित समूहहरूले वर्षेभरि तराईमा बारम्बार हिंसा, जबर्जस्ती चन्दा संकलन र आक्रमण गरे ।

हत्या

इन्सेकका अनुसार डिसेम्बर १० यता माओवादी र अन्य सशस्त्र समूहका कार्यकर्ताहरूले दुई सय २९ देखि दुई सय ३४ जना सर्वसाधारण नागरिकको हत्या गरे । ओएचसीएचआरले वर्षभरि एक सय ३० जनाभन्दा बढीको हत्या गरिएका विवरणहरू प्राप्त गच्यो । अक्टोबर ८ मा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत समूह) का कार्यकर्ताहरूले खुटावा पसौनी गाउँ विकास समितिका सचिव रामबाबु शर्मा न्यौपानेको हत्या गरे । गोइत समूहका बारा जिल्ला संयोजक विराटले उक्त हत्याको जिम्मेवारी लिए ।

बाल सैनिक

सन् २००६ को नोभेम्बरमा सम्पन्न शान्ति सम्झौताले दुवै पक्षका सेनामा १८ वर्षमुनिका बालबालिकालाई सेनामा भर्ती गर्न निषेध गच्यो तर माओवादीहरूले उक्त सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिसकेपछि पनि ठूलो संख्यामा बालबालिकालाई भर्ती गर्ने कार्य जारी राख्यो । वर्षको अन्त्यमा नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मिसन (अनमिन) क्यान्टोनमेन्टमा रहेका जनमुक्ति सेनाका लडाकूहरूको प्रमाणीकरण गर्ने र १८ वर्षमुनिका लडाकूलाई अयोग्य बनाउने प्रक्रियामा थियो । डिसेम्बर २२ मा अनमिनले दोस्रो चरणको प्रमाणीकरण पूरा गच्यो । डिसेम्बर २७ मा जारी अनमिनको प्रेस वक्तव्यका अनुसार सन् २००६ को मेमा दुई हजार नौ सय ७३ जना लडाकू १८ वर्षमुनिका रहेको पाइयो र आठ हजार छ सय ४० जना दोस्रो चरणको प्रमाणीकरणमा उपस्थित भएनन् ।

द्वन्द्वसँग सम्बन्धित अन्य दुर्व्यवहारहरू

केही क्षेत्रमा माओवादीहरूले विद्यालयहरू धार्मिक पर्वमा दिइने विदाबिनाको पात्रोअनुसार चलनुपर्ने माग गरे । माओवादी चन्दा र दबावका कारण केही जिल्लाहरूमा निजी विद्यालयहरू, अनाथालयहरू र अन्य संस्थानहरू बन्द गराउन वा तालिका परिवर्तन गर्न बाध्य बने ।

वाईसीएलबाट हुने गरेका दुर्व्यवहारका घटनाहरू वर्षको अवधिमा तुलनात्मक रूपमा घटे । ओएचसीएचआरका अनुसार वाईसीएलले यसअघि नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)का कार्यक्रमाहरूकै शैलीमा ज्यादती गरे । त्यस्ता घटनाहरूमा अपहरण र दुर्व्यवहार, शारीरिक तथा मानसिक यातना र राजनीतिक गतिविधि बिथोल्नेलगायत रहे । भखैर पुनःस्थापित गरिएका प्रहरी चौकीहरूमाथि धम्की दिने, थुप्रै सरकारी अधिकारीहरू र सम्पत्तिमाथि धावा बोल्ने कामहरू पनि भए । ओएचसीएचआरले व्यापारिक प्रतिनिधिहरूबाट वाईसीएलका नाममा प्रतिमहिना २० हजार रूपैयाँदेखि चार लाख रूपैयाँ (दुईसय द९ देखि पाँचहजार छसय २७ अमेरिकी डलर) सम्म चन्दा लिइएका भन्ने विवरणहरू पनि प्राप्त गन्यो । चन्दापीडित व्यापारीहरूले आक्रमणको खतरा हुनसक्ने कारण दर्शाउदै यस्ता घटनाहरूलाई नउठाउन ओएचसीएचआरलाई बेलाबेलामा आग्रह गरे ।

माओवादीहरूले व्यापारी, कामदार, आमनागरिक र गैरसरकारी संस्थाहरूबाट नियमित रूपमा चन्दा उठाए । व्यक्ति वा कम्पनीहरूले चन्दा दिन अस्वीकार गर्दा वा त्यसका लागि आफू असमर्थ रहेको बताउँदा माओवादीहरू अक्सर हिंसात्मक बने वा हिंसात्मक चेतावनीको सहारा लिए ।

कम्पनीहरूमा माओवादीद्वारा प्रेरित हडताल र काम बन्दजस्ता घटना हिंसाकै र आक्रमणकै आधारमा लादने काम गरिए र धेरै वित्तीय क्षेत्रहरूमा कामदारहरू चर्को मारमा परे ।

अगस्ट ९ मा माओवादी कार्यकर्ताको नेतृत्वमा रहेको एक समूहले नुवाकोट जिल्लास्थित एक प्रहरीचौकीमा आक्रमण गरी चौकीमा रहेका तीनजना प्रहरी अधिकृतको साथमा रहेका दुई थान बन्दुक र भन्डै एक सय राउन्ड गोली लुटेर लगे ।

नोभेम्बर १ मा वाईसीएलका कार्यकर्ताहरूले ललितपुर जिल्लास्थित स्थानीय विकास मन्त्रालय परिसरबाट दुईजनालाई जबर्जस्ती नियन्त्रणमा लिई कुटपिट गरे ।

नोभेम्बर १८ मा वाईसीएलका सदस्यहरूले विराटनगरस्थित नोबेल मेडिकल कलेजका एक डाक्टर र निर्देशकसहित छजनालाई काठमाडौंबाट अपहरण गरी काभ्रे जिल्लाको कामीडाँडानजिकै एक अज्ञात स्थलमा लगी १४ घण्टासम्म यातना दिए ।

डिसेम्बर ५ मा माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफूले माग गरेको चन्दा नदिएको भन्डै कास्की जिल्लाको विरेठाँटीमा एकजना विदेशी पर्यटकलाई पिटे ।

खण्ड २. नागरिक स्वतन्त्रताको सम्मान, लगायतः

क. वाक तथा प्रेस स्वतन्त्रता

कानुनले वाक तथा प्रेस स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ ।

दलहरूसँगको परामर्शपछि निर्वाचन आयोगले संविधानसभा निर्वाचनका लागि दलहरू तथा सञ्चारमाध्यमको चुनाव आचारसंहितामाथि सहमति जनायो । उक्त संहिता सेप्टेम्बर १८ देखि लागू गरिए पनि अक्टोबर ५ मा निर्धारित चुनाव स्थगित भएपछि सरकारले त्यसलाई निलम्बन गन्यो ।

नोभेम्बर १६ मा सरकारी अधिकारीहरूले राजधानीस्थित मुख्य सरकारी अखडा सिंहदरबारको दक्षिणी ढोकाअगाडि धर्ना कार्यक्रम गरिरहेका ३९ जना पत्रकारलाई संक्षित नियन्त्रणमा लिए । ती पत्रकारहरूले पत्रकार वीरेन्द्र शाहको हत्यामा संलग्न माओवादी कार्यकर्ताहरूमाथि कारबाही गर्न सरकार चुकेको भन्डै त्यसको विरोध गरिरहेका थिए ।

माओवादीहरूले आफूसँग आबद्ध युनियनलाई संलग्न गराई श्रमलाई निहुँ बनाएर र चेतावनी दिएर स्वतन्त्र प्रेसमाथि बन्देज लगाए । जुलाई २० मा शालिग्राम जमरकटेलको नेतृत्वमा रहेको माओवादी ट्रेड युनियन महासंघले चेतावनी दिनुका साथै प्रेस र द हिमालयन टाइम्स र अन्नपूर्ण पोष्ट पत्रिका वितरण कर्मचारीमाथि आक्रमण गन्यो । पत्रिकाको प्रकाशन बन्द गराउन नसकेपछि उनीहरूले छापाखाना कार्यालयलाई छाडेर गाडीहरू कब्जा गरी पत्रिका वितरणमा रोक लगाए । केही दिनसम्मको बढ्दो जनदबाब र असन्तुष्टिपछि माओवादी युनियनले त्यस्ता गतिविधि बन्द गर्न बाध्य भयो ।

स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यम सक्रिय रहे र विभिन्न प्रकारका विचारहरू अभिव्यक्त गरे । विभिन्न राजनीतिक आस्थाको प्रतिनिधित्व गरेका स्थानीय भाषा तथा अंग्रेजी भाषमा प्रकाशित सयौं स्वतन्त्र पत्रिकाहरू सहज रूपमा प्रकाशन भए । कान्तिपुर र द काठमाण्डु पोस्टले स्वतन्त्र समाचार सम्प्रेषण गरे । सरकारद्वारा नियन्त्रित नेपाली दैनिक गोरखापत्र, अंग्रेजी दैनिक द राइजिङ नेपालले सरकारी नीतिको उजागर गरे । अप्रिल १ मा एक माओवादी नेता सूचना तथा सञ्चारमन्त्रीमा नियुक्त भएपछि ती दुई पत्रिकामा माओवादी विचार पनि आए । माओवादीद्वारा प्रकाशित पत्रिका जनादेश माओवादीको प्रचार गर्ने प्रोपोगण्डाको माध्यमका रूपमा रह्यो ।

जुलाई २६ मा राजनीतिक आस्थाका रूपमा अधिकारीहरूले सरकारनियन्त्रित गोरखापत्र संस्थानका लागि कार्यरत ४९ जना पत्रकारलाई अवकाश दिए । अगस्ट ९ मा आफूहरूको पुनर्बहालीको माग राखी धर्ना दिइरहेका पत्रकारहरूमाथि वाईसीएलले आक्रमण गर्यो ।

वर्षको अवधिमा विदेशी प्रकाशनहरू सर्वसुलभ रूपमा प्राप्त भए र कुनै प्रकाशनमाथि पनि प्रतिबन्ध वा सेन्सरसिप लगाइएन । विदेशी छापा माध्यमका लागि कार्यरत वा समाचार संकलन गरिरहेका पत्रकारहरूलाई मुलुकमा स्वतन्त्रपूर्वक काम गर्न दिइयो ।

प्रशारण ऐनले निजी टेलिभिजन र एफएम रेडियो प्रसारण गर्न अनुमति दिएको छ । सरकारको स्वामित्वमा दुईवटा टेलिभिजन स्टेसन नेपाल टीभी र नेपाल टीभी मेट्रो तथा सर्टवेभ एएम र एफएम संकेतमा प्रसारित एउटा रेडियो स्टेसन रहेका थिए । मुलुकमा ६० वटाभन्दा बढी स्वतन्त्र रेडियो स्टेसन थिए भने ती रेडियोहरू ९० प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्याको पहुँच थियो । रेडियो वहुसंख्यक जनताको सूचनाको प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेको थियो ।

माओवादीहरूले आफूसँग सम्बद्ध युनियनका माध्यमबाट हस्तक्षेत र हडताल गरेर अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विरुद्धमा लाग्नुका साथै छापा तथा प्रसारण माध्यममाथि बन्देज लगाउने प्रयास गरे । माओवादीहरूले एफएम रेडियो स्टेसनहरूलाई माओवादीका पक्षमा बोल्न चेतावनी दिए । माओवादीहरू स्वयंले निश्चित ठेगानामा राखिएका वा घुम्ती एफएम रेडियो स्टेसन सञ्चालन गरी आफ्नो पक्षमा एकतर्फा प्रचारबाजी गरे । माओवादी रेडियो स्टेसनहरूले व्यापक रूपमा प्रसारण गरे ।

अगस्टको पहिलो सातामा माओवादीसम्बद्ध कामदारहरूले रेडियो एचबीसीको व्यवस्थापनलाई तलबवृद्धि र स्थायीको माग राखी मागपत्र बुझाई कार्यालयमा तालाबन्दी गरे । त्यसको प्रतिक्रियामा एमएफ व्यवस्थापनले प्रसारण बन्द गर्यो । व्यवस्थापन सल्लाहकार वीरेन्द्र दाहालले प्रेस स्वतन्त्रताको पक्षमा जारी राखेको आमरण अनशन तोडेको दुई दिनपछि अगस्ट २९ मा उनले सम्पूर्ण पत्रकार तथा कर्मचारीलाई बर्खास्त गरिएको एक सूचना प्रकाशित गरे । सो कदमको सर्वत्र आलोचना भयो र कर्मचारीहरूले विरोध प्रदर्शन गरे । सेप्टेम्बरमा व्यवस्थापनले कर्मचारीहरूका प्रमुख माग स्वीकार गर्यो र रेडियो प्रसारण पुनः सुचारु भयो ।

सेप्टेम्बर २६ मा माओवादीनिकट अखिल नेपाल सञ्चार, छापाखाना तथा प्रकाशन ट्रेड युनियनले कान्तिपुर पब्लिकेसन्सको बजार शाखाको काम रोकेको थियो । परिणामस्वरूप सेप्टेम्बर २७ मा कान्तिपुर र काठमाण्डु पोस्ट बिनाविज्ञापन प्रकाशित भएका थिए ।

नेपाल पत्रकार महासंघका अनुसार जनवरीदेखि नोभेम्बर ३० सम्ममा माओवादीले एक पत्रकारको हत्या र अर्कोको अपहरण गरेको थियो भने प्रहरीले ३९ जना पत्रकारलाई पकाउ गरेको थियो ।

जुलाई ५ मा माओवादीको एक समूहमाथि पत्रकार प्रकाशसिंह ठकुरीलाई कञ्चनपुरबाट अपहरण गरेको आरोप लाग्यो । प्रकाशकी पत्नी जानकी ठकुरीको अनुरोधमा इन्टरनेसनल इन्स्टच्युट फर ह्युमन राइट्स, इन्भारोन्मेन्ट एन्ड डेभलोपमेन्ट (इन्हुरेड), इन्सेक, इन्स्टच्युट अफ ह्युमन राइट्स कम्युनिकेसन नेपाल (इहिरिकोन) र एफका प्रतिनिधि संलग्न मानवअधिकारवादी संस्थाहरूको एउटा समूहले घटनाको अध्ययन गर्यो । उक्त समूहको प्रतिवेदनका अनुसार अपहरणमा माओवादी नै जिम्मेवार रहेको पाइयो । जुलाई ८ मा प्रहरीले अपहरणमा संलग्न भएको आरोपमा स्यानी माओवादी नेता पोमलाल शर्मालाई पकाउ गर्यो । उसले प्रहरीलाई आफूले केही वाईसीएलका कार्यकर्तालाई ठकुरीको घर मात्र देखाइदिएको भनेपछि उसलाई रिहा गरियो । वाईसीएलले आफ्नो संलग्नता अस्वीकार गर्यो ।

अक्टोबर ३ मा अज्ञात समूले दोधाराबाट पप्पु गुरुडलाई अपहरण गयो । अक्टोबर ५ मा माओवादीले बारा जिल्लाबाट प्रेस चौतारी नेपालका केन्द्रीय सदस्य तथा काठमाडौंमा रहेको नेपाल एफएमका संवाददाता वीरेन्द्र शाहको अपहरण गयो । अन्तर्राष्ट्रिय पत्रकार महासंघले पत्रकार शाहलाई बेपत्ता बनाएकोमा भर्त्सना गयो । नोभेम्बर ८ मा शाहको लास बरामद भयो र माओवादीले हत्याको जिम्मेवारी लियो । बारामा भएको उक्त घटनाको अध्ययन गर्न अन्तरिम सरकारले उर्मिला अर्यालिको संयोजकत्वमा एउटा संसदीय समिति गठन गयो । उक्त समितिले आक्रमणमा स्थानीय माओवादी कार्यकर्ताहरू संलग्न रहेको निर्व्योल गयो । वर्षको अन्त्यमा सरकारले ती घटनाहरूको छानबिनका लागि थप अन्य कुनै प्रयास गरेन ।

अन्य साना वर्गीयतामा आधारित समूहका सदस्यहरूले वर्षभिर नै पत्रकारका विरुद्धमा असंख्य हिंसात्मक घटना गराए । उदाहरणका लागि जनवरी २८ मा मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले फोटो पत्रकार राम सर्वाफ, वीरगन्ज पोस्टका धुव शाह र भुवन भासहित धेरै स्थानीय पत्रकारमाथि कुटपिट गरे । मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले कारबाहीको सूचीमा परेको पत्रकारहरूको नाम घोषणा गरेपछि धेरै पत्रकारले वीरगन्ज छोडे । धम्की पाउने पत्रकारहरूमा नारायणी टुडेका श्याम बन्जारा, नारायणी एफएमका गोविन्द देवकोटा र नेपाल टेलिभिजनका गोपाल देवकोटालगाय थिए । विरोधस्वरूप पत्रकारहरूले अस्थायी रूपमा आफ्ना दैनिक पत्रिकाहरूको प्रकाशन बन्द गरेका थिए ।

जनवरी ३० मा इनरुवामा मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले फोरमको जारी गतिविधिको एउटा समाचार प्रकाशित नगरेको भन्दै कान्तिपुरका संवाददाता वेदराज पौडेलमाथि ज्यान लिने धम्की दिए । धम्कीका कारण पौडेलले सुरक्षा चासो जनाउँदै काम गर्न छोड्नुभयो ।

फेब्रुअरी ४ मा नवलपरासीमा मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले काठमाण्डु पोस्टका संवाददाता र अरू दुई पत्रकारलाई धम्की दिए । उनीहरूले अधिकारी, पत्रकार महासंघका हरि शर्मा र नेपाल प्रेस युनियनका अध्यक्ष टीकाराम गैरेलाई फोरमको आन्दोलन अभियानको समाचार प्रथम पृष्ठमा प्रकाशित गर्न नभए प्रतिकारको सामना गर्न तयार हुन आदेश दिए । उक्त धम्कीपछि नेपाल पत्रकार महासंघको एउटा समूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँग भेट गरी पत्रकारको सुरक्षाको माग गयो ।

मे १८ मा रौतहटमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला)का एक सैन्य कमान्डरले काठमाण्डु पोस्टका संवाददाता शिव पुरी र अन्य पत्रकार सञ्जय कार्की, अशोक पहारी, फणि महत, रत्न अधिकारी र विपीन गौतमलाई कथित रूपमा जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चाका व्यक्तिविरुद्ध समाचार लेखेको कथित आरोप लगाउँदै ज्यान लिने धम्की दिए । जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला) सैन्य कमान्डर प्रभुले पुरीलाई फोन गरेर जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला) का कमान्डर खहेरु देवानविरुद्ध रेडियो वीरगन्ज एफएममा समाचार प्रसारण गरेको कथित आरोप लगाउँदै ज्यान लिने धम्की दिए ।

जुन १६ मा इटहरीमा मधेसी जनअधिकार फोरमका कार्यकर्ताले फोरमसम्बन्धित समाचार प्रकाशित नगरेको कथित आरोप लगाउँदै नेपाल समाचारपत्रका सात हजार पाँच सय प्रती र जनविद्रोहका दुई हजार पाँच सय प्रती जलाए ।

इन्टरनेट स्वतन्त्रता

त्यहाँ इन्टरनेट साइटहरू अवरुद्ध गरेको वा अनुगमन गरेको भन्ने जानकारीमा आएन ।

प्राज्ञिक स्वतन्त्रता र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरू

त्यहाँ प्राज्ञिक स्वतन्त्रता वा सांस्कृतिक कार्यक्रममा सरकारी प्रतिबन्ध लगाइएको थिएन ।

माओवादी समूहहरूले प्राज्ञिक स्वतन्त्रतामाथि प्रतिबन्ध लगाए । उनीहरूले निजी विद्यालय र शिक्षकहरूबाट जबर्जस्ती चन्दा उठाएका थिए र विद्यालयका कर्मचारीहरूलाई दण्ड दिएका थिए ।

बृहत् शान्ति सम्भौताका बाबजुद पनि नेपालका सञ्चारमाध्यमहरूले माओवादीले काठमाडौं उपत्यकाबाहिर गरेका अपहरण, जबर्जस्ती चन्दा संकलन र आतंकित बनाउने कार्यहरूको विवरण लगातार रूपमा प्रसारण गरेका थिए । यद्यपि यस्ता घटनामा सन् २००६ को तुलनामा केही कमी आएको थियो ।

ख) शान्तिपूर्ण सभा सम्मेलन र संगठनको स्वतन्त्रता

कानुनले शान्तिपूर्ण सभा सम्मेलन र संगठनको स्वतन्त्रता प्रदान गरे पनि अन्तरिम सरकारले कहिलेकाहीं सभा सम्मेलनको स्वतन्त्रतामा प्रतिबन्ध लगाएको थियो । सरकारी निकायहरूले अगस्ट महिनामा बादी कार्यकर्ताहरूलाई सिंहदरबारबाहिर बास र जागिर मार्गदै शान्तिपूर्ण प्रदर्शन गरेपछि पकाउ गरेको थियो ।

सभा सम्मेलनको स्वतन्त्रता

कानुनले सभा सम्मेलनको स्वतन्त्रता प्रदान गर्दै र यसको सामान्यतः सम्मान गरिएको थियो । देशको कानुनअन्तर्गत प्रदर्शन वा दंगाका कारण शान्ति सुव्यवस्थामा खलल पर्ने सम्भावना भए प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूलाई कफ्यु आदेश जारी गर्ने अधिकार थियो । सेप्टेम्बरमा कपिलवस्तु जिल्लामा लगाइएको कफ्युको ओएचसीएचआर वा अन्य स्थानीय समूहहरूले आलोचना गरेका थिएनन् ।

तिब्बती समुदायले यस वर्ष सार्वजनिक समारोहहरू सञ्चालन गर्ने क्रममा थोरै प्रतिबन्धको सामना आफूहरूले गर्नु परेको जनाएका थिए ।

संगठनको स्वतन्त्रता

कानुनले संगठनको स्वतन्त्रता प्रदान गर्दै र यसको सम्मान पनि गरिएको थियो । सरकारी अधिकारीहरूले जिसस, बाइबल, क्रिस्चियन अथवा चर्च शीर्षक राखिएका कुनै संगठन दर्ता गर्न लामो समयसम्म अस्वीकार गरेका थिएनन् । सर्वोच्च अदालतको एउटा सुनुवाइ बारम्बार सरेका कारण भोटा वेलफेयर सोसाइटीको अवस्थामा कुनै परिवर्तन आएन ।

ग) धर्मको स्वतन्त्रता

कानुनले कसैलाई उसको आफ्नो धर्मको अभ्यास गर्न स्वतन्त्रता प्रदान गर्दै र सबै धर्मको अभ्यास गर्न अनुमति दिन्छ तर अरूको धर्म परिवर्तन वा धर्म त्याग गर्न बन्देज गरेको छ । अरूको धर्म परिवर्तन वा धर्म त्याग गराए जेल सजाय अथवा दण्ड, जरिवाना हुन्छ । विदेशीको हकमा भने देश निकाला गरिन्छ । तर पनि वर्षभरिमा अरूको धर्म परिवर्तन गर्ने र गराएबापत पकाउ गरिएका कुनै घटना थिएन । धर्म परिवर्तन वा धर्म त्याग गराउनमा लगाइएको प्रतिबन्धले गैरहिन्दू धर्मप्रतिको वाक स्वतन्त्रतालाई कुणिठत गरेको भन्दै केही क्रिस्चियन र मुस्मिल समूहहरूले चासो व्यक्त गरेका थिए ।

जनवरी १५ मा विस्तारित अन्तरिम संसद्ले जारी गरेको अन्तरिम संविधानको भाग १ धारा ४ मा देशलाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषणा गरिएको छ ।

अल्पमतमा परेका धर्मका अनुयायीहरूले कहिलेकाहीं आफूहरूलाई प्रहरीले दुःख दिएको गुनासो गरेका थिए । सरकारी निकायहरूले विशेष गरेर राजनीतिक उपादेयतासँग सम्बन्धित तिब्बती समुदायद्वारा गरिने धेरै सार्वजनिक समारोहहरूमा प्रतिबन्ध लगाएका थिए भने ती सार्वजनिक समारोह गर्नका लागि स्थान सीमित गरिएको थियो ।

त्यहाँ केही यस्ता विवरणहरू पनि थिए कि माओवादी कार्यकर्ताहरूले आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्न धार्मिक कार्यकर्ताहरूलाई हतोत्साही गरेर र पूजास्थलहरूमा आक्रमण गर्ने गरेर धार्मिक संघसंगठनका सेवासुविधा माग गरेका थिए ।

प्रकाशन तथा छापाखाना ऐनले फरकफरक धर्म वा जातका व्यक्तिहरूबीच शत्रुता पैदा गर्ने खालका सामग्री प्रकाशनमा प्रतिबन्ध लगाएको थियो । धर्म परिवर्तन वा धर्म त्याग गराएको दोषको परिणाम जरिवाना वा कैद हुन सक्छ अथवा विदेशी नागरिकको हकमा भने देशनिकाला । जे भए पनि वर्षभरिमा धर्म परिवर्तन वा धर्म त्याग गरेबापत पक्राउ परेका घटनाहरू भने भएनन् ।

सामाजिक दुर्व्यवहार र विभेद

कानुनले बन्देज गरे पनि नागरिकहरूले सामाजिक वातावरण, सरकार, व्यावसायिक र धार्मिक क्षेत्रमा फराकिलो रूपमा जातीय विभेदको अभ्यास गरेका थिए र त्यस्ता विभेदले समाजमा गहिरो प्रभाव जमाएको थियो ।

मार्च २५ मा शिक्षकहरूले पर्वत जिल्लाको फड्केदुंगा प्राथमिक विद्यालयका दलित विद्यार्थीहरूलाई खाना बनाउने कक्षाको प्रयोगात्मक परीक्षा सहभागी हुन दिएनन् । अदालत र जिल्ला शिक्षा कार्यालयले तिनीहरूलाई प्रयोगात्मक परीक्षामा सहभागी गराउनु भन्ने आदेश दिएपछि शिक्षक र विद्यालय प्रशासनले सार्वजनिक रूपमा माफी मागेर ती सबै विद्यार्थीलाई ३५ हजार रूपैयाँ (५५० अमेरिकी डलर) क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दै परीक्षामा सामेल गराएको थियो ।

अक्टोबर २४ मा बैतडी जिल्लाको ग्रामीण क्षेत्र तल्लो सोरादका १३ जना दलितलाई एउटा हिन्दू चाडका अवसरमा काटिएका भैंसीको मासु खान अस्वीकार गरेको आरोपमा स्थानीय गाउँलेले कुटपिट गरेका थिए । स्थानीय गाउँलेहरूले दलितका पसलहरूबाट करिब पाँच लाख (७९०० अमेरिकी डलर) मूल्यबराबरको सरसामान पनि लुटेका थिए । उक्त घटना साम्य पार्न स्थानीय मध्यस्थता सफल भएको थियो ।

बैतडी जिल्लामा पनि ओएचसीएचआर र दलित संघसंस्थाहरूको वकालतका कारण उपल्लो जातिका व्यक्तिहरूमाथि दसै चाडका अवसरमा सञ्चालन हुने परम्परागत विभेदकारी कार्यमा सहभागी नभएको भन्दै १२ जना दलितलाई कुटपिट गरेको आरोपमा विभेद अभियोगअन्तर्गत पहिलो पटक किटानी जाहेरी दर्ता भएको थियो ।

अन्तरिम सरकारले देशलाई धर्मनिरपेक्ष राज्य घोषणा गरेपछि माओवादीले धार्मिक चाडपर्वका बिदा हटाइएका आफ्ना क्यालेन्डरहरू लागू गर्न विद्यालयहरूलाई वाध्य पारेन । त्यसको सदृमा उनीहरूले स्थानीय निकाय र विद्यालयहरूलाई हिन्दू धर्ममा मात्रै नभई सबै धर्ममा आधारित रहेर बिदाका कार्यतालिका बनाउन उत्प्रेरित गरेका थिए । माओवादीले चन्दा र सहयोगको माग पूरा गर्न अस्वीकार गर्ने केही क्रिस्चियन चर्चलाई बन्द गराए ।

देशमा कुनै चिनिएका यहुदी धर्मका अनुयायी छैनन् र त्यहाँ यहुदी धर्मविरोधी क्रियाकलापका समाचारहरू पनि थिएनन् ।

विस्तृत छलफलका लागि अन्तर्राष्ट्रिय धार्मिक स्वतन्त्र प्रतिवेदन २००७ हेर्नुहोला ।

घ) हिंडुलको स्वतन्त्रता, आन्तरिक विस्थापित व्यक्ति, शरणार्थीको संरक्षण र राज्यविहीन व्यक्तिहरू

कानुनले हिंडुलको स्वतन्त्रता प्रदान गर्दै ।

सरकारले नियमित रूपमा देशभित्र र देशबाहिर स्वतन्त्र रूपले यात्रा गर्ने शरणार्थीहरूको अधिकारमा बन्देज लगाएको थियो । करिब एक लाख सात हजारको संख्यामा रहेका भुटानी शरणार्थीले देशको पूर्वी भागमा रहेका सातवटा शिविरभित्र बस्नु परेको थियो । तिब्बती शरणार्थीहरूलाई देशभित्र स्वतन्त्र रूपले हिंडुल गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको थियो भने उनीहरूका लागि विदेश यात्रा गर्न आवश्यक कागजात प्राप्त गर्न भने कठिन थियो । सन् १९८९ अघि शरणार्थीका रूपमा दर्ता भएका तिब्बतीहरूले कठिनपूर्वक यात्राका कागजातहरू प्राप्त गर्न सफल भएका थिए । सन् १९८९ पछि १८ वर्ष उमेर पुगेका करिब पाँच

हजार तिब्बतीले शरणार्थी परिचयपत्र प्राप्त गरेका थिएनन्, त्यसैले उनीहरू विदेश यात्राका लागि आवश्यक कागजात प्राप्त गर्न असफल भए ।

ठूलो संख्यामा आन्दोलनरत राजनीतिक समूहहरूले चक्काजाम जसलाई स्थानीय भाषामा बन्द भनिन्छ, गरेर देशभित्र हिँडुल गर्न पाउने स्वतन्त्रतामा अवरोध पुऱ्याएका थिए । माओवादी र वाईसीएलका कार्यकर्ताले सरकारमा सामेल भइसकेपछि पनि राजनीतिक मुद्दामा ध्यानआकृष्ट गराउन वर्षभरि नै धेरै बन्द आह्वान गरेका थिए । जनवरी २४ मा किरात वर्क्स पार्टीले अन्तरिम संविधान संशोधन गर्न, समानुपातिक प्रणाली अपनाउन र किरात राज्यको ग्यारेन्टी गराउन सरकारलाई दबाब दिन पूर्वी क्षेत्रमा एकदिने यातायात, कलकारखाना, विद्यालय र पसल बन्दको आह्वान गरेको थियो ।

जुलाई १८ मा संयुक्त लिम्बूवान राज्य परिषद् र खुम्बूवान् राष्ट्रिय मोर्चाले उनीहरूको स्वायत्त क्षेत्रको माग प्रवर्द्धन गर्न लिम्बूवान र खुम्बूवान क्षेत्रमा एकदिने विद्यालय, व्यापारव्यवसाय र यातायात बन्द गराएका थिए ।

कानुनले जबर्जस्ती देश निकाला (निर्वासन) मा प्रतिबन्ध लगाएको छ र वर्षभरि नै जबर्जस्ती देशनिकालाको प्रयोग गरिएको थिएन । सरकारले नागरिकहरूलाई प्रवासमा जान र विदेशबाट फर्क्न प्रतिबन्ध लगाएन तथा राजनीतिक कारण देखाउँदै कसैको नागरिकता खारेज गरिएको पनि थाहा पाइएन ।

आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्तिहरू

यद्यपि सरकार र माओवादी आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूलाई सुरक्षित र सम्मानित तवरले घर फर्क्नका लागि सहयोग गर्न सहमत भए पनि सहमति भने पालना गरिएको थिएन । संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, शरणार्थी मामिलासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्चायुक्त (यूएनएचसीआर) लगायतका धेरै राष्ट्रसंघीय नियोगहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्तमा आधारित आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्तिहरूसम्बन्धी नीतिनिर्माणका लागि सरकारसँग मिलेर काम गरिरहेका थिए । यूएनएचसीआरले नेपालमा आन्तरिक विस्थापित व्यक्तिहरूको संख्या ५० हजारदेखि ७० हजार रहेको अनुमान गरेको थियो ।

सरकारले रेडक्सको अन्तर्राष्ट्रिय समिति, कारितास, एक्सन एड नेपाललगायतका धेरै अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थालाई आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूलाई सहायता प्रदान गर्न अनुमति प्रदान गरेको थियो । राष्ट्रसंघीय नियोगहरूका अनुसार, आन्तरिक रूपमा विस्थापितहरूलाई घर फर्क्नका लागि मुख्य अवरोधमा-माओवादीले बदला लिन्छन् भन्ने डर र स्थानीय माओवादी कमान्डरहरूले उनीहरूलाई घर फर्क्न अनुमति नदिनु रहेका थिए ।

डिसेम्बर ३० मा आन्तरिक विस्थापित भएका ४६ परिवारका दुई सय ४४ जना दैलेख र जाजरकोट जिल्लामा आआफ्नो घरमा फर्केका थिए ।

शरणार्थीहरूको संरक्षण

शरणार्थीको दर्जासम्बन्धी सन् १९५१ को यूएन महासभिय र यसको सन् १९६७ प्रोटोकलअन्तर्गत सरकारसँग शरण प्रदान गर्नका लागि कुनै राष्ट्रिय नीति छैन । तैपनि सरकारले भुटानी र तिब्बती शरणार्थीलाई संरक्षण प्रदान गर्नका लागि नीतिहरू निर्माण गर्न उपयुक्त हुने अनौपचारिक प्रशासनिक छलफलहरू गरेको थियो ।

सन् १९९१ देखि सरकारले आफूलाई भुटानी नागरिक भनेर दाबी गर्ने करिब एक लाख सात हजार व्यक्तिहरूलाई शरण प्रदान गरिरहेको छ । सबैजसो ती शरणार्थीहरू देशको दक्षिणपूर्वी भागमा रहेका शिविरहरूमा बसोबास गरिरहेका थिए । यूएनएचसीआरले शरणार्थीहरूको अवस्थाका बारेमा अनुगमन गरेको थियो र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूले शिक्षा र स्वास्थ्यसेवाजस्ता उनीहरूका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नका लागि सहयोग प्रदान गरेका थिए । सरकारले मानवीयताका आधारमा शरणार्थीको उपस्थितिलाई स्वीकार गरेको थियो । लुथरन वल्ड फेडेरेसनले शिविरहरूको व्यवस्थापन गरेको थियो र विश्व खाद्य कार्यक्रमले खाद्य सहायता उपलब्ध गराएको थियो । एसोसिएसन अफ मेडिकल डक्टर्स अफ एसिया (आम्दा)ले स्वास्थ्यसेवा प्रदान गर्न्यो भने कारिटास तथा अन्यले पनि शिविरमा शरणार्थीहरूलाई व्यवस्थित रूपमा सहयोग उपलब्ध गराए । सरकारले शरणार्थीहरूलाई काम गर्ने र हिंडडुल गर्न पाउने स्वतन्त्रतामाथि आधिकारिक रूपमा रोक लगाएको थियो तर ती बन्देजहरूलाई कडा रूपमा लागू भने गरिएको थिएन ।

यस वर्षमा यूएनएचसीआरले सन् २००६ मा सुरु भएको शरणार्थीको जनगणना सम्पन्न गरेको थियो । अक्टोबर महिनामा जनगणनामा उल्लेख भएअनुसारको जनसंख्यालाई तेस्रो मुलुकमा पुनर्बास खोज्नका लागि अनुमति दियो । शिविरभित्रका आपराधिक तत्वहरू र तेस्रो मुलुकको पुनर्बासका विषयमा भएका विवादका कारण वर्षभरि नै शिविरभित्र समस्या खडा भइरह्यो । सुरक्षास्थितिका कारण पुनर्बासका लागि सरकारी अनुमतिमा ढिलाइ भयो । प्रतिक्रियास्वरूप अक्टोबर महिनामा यूएनएचसीआरले सशस्त्र प्रहरी बलको उपस्थितिमा सबै सातवटा शिविरका घरहरूमा निर्माणकार्य सम्पन्न गर्न्यो जसले सरकारलाई तेस्रो मुलुक पुनर्बासका लागि अनुमति दिने घोषणा गर्नका लागि सजिलो बनायो ।

जब सरकारले पुनर्बासलाई अनुमोदन गर्न्यो, यसले शरणार्थीहरूलाई बाहिर जानका लागि आवश्यक पर्ने प्रस्थान अनुमति प्रदान गर्नका लागि एउटा प्रयोगात्मक पद्धतिको कार्यान्वयन भने वर्षको अन्त्यसम्म पनि गरेको थिएन ।

सन् १९५९ देखि १९८९ को अवधिमा सरकारले करिब बीस हजार तिक्ती शरणार्थीहरूलाई बासिन्दाका रूपमा स्वीकार गर्न्यो । त्यो समयदेखि देशमा आएका अधिकांश तिक्तीहरू सजिलै भारततर्फ गएका थिए । तैपनि केही त्यहीं बसे वा फर्किएका भए पनि यसको एकिन संख्या भने थाह हुन सकेन ।

तिक्तीहरू ठूलो संख्यामा नेपालको नाका हुँदै भारततर्फ जाने क्रम जारी रह्यो र विशेषगरी सरकारले चतुर ढंगले यस्ता कार्यमाथि प्रतिबन्ध लगाउने कामलाई निरन्तरता दियो । वर्षको अवधिमा दुई हजार एक सय ५६ जना तिक्ती मुलुकभित्र प्रवेश गरे । तिक्ती शरणार्थीहरूले चिनियाँ सीमारक्षकहरूबाट आफूमाथि बढ्दो दुर्व्यवहार गरिएको भनी दिएका प्रतिवेदन विश्वसनीय थिए । शरणार्थीहरूले शरणको खोजीमा मुलुकभित्र प्रवेश गर्ने प्रयासमा चिनियाँ सीमा अधिकारीहरूद्वारा गरिएका कारबाहीप्रति सीमा अधिकारीहरू धैर्य बने । माओवादीहरूले सीमा क्षेत्र हुँदै काठमाडौं प्रवेश गर्ने क्रममा रहेका तिक्तीहरूलाई पटकपटक लुटपाट गरे ।

मुलुकमा बसोबास गर्ने धेरै तिक्तीसँग अनियमित दर्जा रहेको छ । व्यापार स्वामित्व, इजाजतपत्र, धेरै कानुनी कारोबारहरू स्थानीय मित्रहरू वा सहयोगीको सहयोगमा प्राप्त गर्नुपर्छ । यसले उनीहरूलाई मुख्यगरी माओवादीहरूबाट विशेष सबैदेनशील बनाएको छ, जसले व्यावसायिक मालिकहरू र धेरै साना व्यावसायिक मालिकहरू, अन्यबाट पनि जबर्जस्ती चन्दा संकलन गर्दैन् । तिक्तीहरूले चन्दाका लागि कयौं अपहरणका घटना पनि भएको बताए । व्यवहारमा सरकारले दुर्व्यवहार गरिने डर भएका मुलुकमा नै व्यक्तिहरूलाई फर्काउनबाट संरक्षण प्रदान गर्न्यो । यद्यपि जुलाई १६ मा अध्यागमन कार्यालयले मुलुकमा अपराध गरेको आरोपमा एक तिक्ती शरणार्थीलाई निष्कासन गर्न्यो । सरकारले सो निष्कासन सरकारको नीति र सूचना स्पष्ट नहुँदा यस्तो भएको दाबी गर्दै तत्सम्बन्धमा गरिएको विरोध प्रदर्शनको प्रतिक्रिया दियो ।

सरकारले यूएनएचसीआरलाई सहरी शरणार्थीहरू र सोमालिया, नाइजेरिया र इराक जस्ता मुलुकबाट आएका शरण खोज्नेहरूलाई सीमित सेवाहरू प्रदान गर्ने मौका प्रदान गर्न स्वीकृति दियो तर

यूएनएचसीआरको नियमअनुसार शरणार्थीको दर्जा दिइनुपर्ने अनिवार्यताको विरोध गयो । मार्चमा सरकारको अनुरोधमा यूएनएचसीआरले शरणार्थी दर्जाको प्रतिबद्धता निलम्बन गरी सरकारसँगको थप छलफल स्थगित गयो ।

राज्यविहिन व्यक्तिहरु

सन् १९९५ मा सरकारले देशको नागरिक हुनका लागि चाहिने आवश्यक कागजात नभएको आधारमा करिब ३४ लाख व्यक्ति राज्यविहिन भएको अनुमान गर्यो । भन्नेबित्तिकै मुलुकमा नागरिकता पाइदैन । १८ वर्ष पुगेका व्यक्तिहरुले औपचारिक रूपमा आवेदन दिनुपछ, र धेरै व्यक्तिले यस्तो गर्न कुनै पहलकदमी गरेनन् । वर्षको अवधिमा सरकारले यस्ता राज्यविहिन व्यक्तिहरुको दर्ता गर्ने र औपचारिक रूपमा नागरिकको दर्ता दिने प्रयास गर्यो । गृह मन्त्रालयको नागरिकता सेलले जनवरी र अप्रिलको बीचमा देशका स्थानीय क्षेत्रहरुमा नागरिकता वितरण टोलीहरु खटायो र उनीहरुले २७ लाख व्यक्तिलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र वितरण गरे । वर्षको अन्त्यसम्ममा राज्यविहिन भएका भन्डै आठ लाख व्यक्तिले नागरिकता पाउने सम्भावना रहेको भए पनि नागरिकता वितरण टोलीहरुले भ्रमण बन्द गरे । देशमा रहेका तिब्बती, भुटानी, र शहरी शरणार्थीहरु राज्यविहिन छन् । सन् १९८९ अगावै देशमा आएका २० हजार तिब्बती शरणार्थीहरुसँग शरणार्थी परिचय पत्र छ, र उसले उनीहरुलाई न्युनतम अधिकार र संरक्षण प्रदान गरेको छ, तर सन् १९८९ पछि देशमा जन्मेका वा त्यसपछि यहाँ आएका अनुमानित पाँच हजार तिब्बतीहरुलाई सरकारले कार्ड उपलब्ध गराएन ।

खण्ड ३ राजनीतिक अधिकारको सम्मान : नागरिकको सरकार परिवर्तन गर्न पाउने अधिकार

कानुनले नागरिकहरुलाई शान्तिपूर्ण रूपमा उनीहरुको सरकार परिवर्तन गर्न वाउने अधिकार प्रदान गरेको छ, तर व्यवहारमा नागरिकहरुलाई यस्तो अधिकार दिइएन । सन् १९९९ मा निर्वाचित भएको संसद् जसको कार्यकाल २००४ सम्म थियो त्यसलाई २००२ मा विघटन गरियो, र पछि २००६ को अप्रिलमा पुनैस्थापना गरियो र निर्वाचित नभएका अतिरिक्त सदस्यहरुलाई जनवरीमा थप गरियो । अन्तरिम सरकारले दुई पटकसम्म संविधानसभा निर्वाचन स्थगित गर्यो ।

निर्वाचन र राजनीतिक सहभागिता

सन् १९९० को दशकको अवधिमा राष्ट्रिय निर्वाचनहरु तीन पटकसम्म सम्पन्न गरिएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय पर्यवेक्षकहरुले पछिल्लो राष्ट्रिय निर्वाचन अर्थात् सन्तु १९९९ को निर्वाचन समान्यता स्वतन्त्र र निष्पक्ष रहेको निष्कर्ष निकाले । सन् २००६ मा सम्पन्न पछिल्लो स्थानीय निर्वाचन स्वतन्त्र र निष्पक्ष रहेको पाइएन ।

वर्षको अन्त्यमा अन्तरिम संविधानले संविधानसभामा दुई सय ४० प्रत्यक्ष र दलित, आदिवासी जनजाति समूहहरु, मधेशी, महिला र प्रतिनिधित्वबाट वञ्चित भएका समूहहरुसहित तीन सय ३६ समानुपातिक प्रतिनिधित्व र मन्त्रिपरिषद्ले नियुक्त गरेका २६ जना प्रतिनिधिसहित कुल छ, सय एक सदस्य रहने व्यवस्था गर्यो ।

महिला, आदिवासी वा अल्पसंख्यकहरुलाई सरकारमा वा राजनीतिक दलहरुमा सहभागिता जनाउन बन्देज लगाउने कुनै विशिष्ट कानुन नभए पनि परम्पराले महिला र अन्य जातजाति तथा जातीय समूहहरुको राजनीतिक प्रक्रियामा सिमिति बनायो । अधिकांश ठूला दलहरुका सहायक युवा संगठन, ट्रेड युनियन, र सामाजिक संगठनहरु रहे । वर्तमान मन्त्रिपरिषदरुमा तीनजना महिला मन्त्रीको पदमा छन् ।

त्यस्तो कुनै कानुनहरुले अल्पसंख्यकहरुलाई मतदान गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित गराएनन् वा उनीहरुलाई अन्य नागरिक सरह सरकार वा राजनीतिक दलहरुमा सहभागी हुनबाट बन्देज लगाएनन् ।

निश्चित जातका सहदस्यहरुले परम्परागत रूपमा अन्यले भन्दा धेरै शक्ति हातमा लिए । मन्त्रिपरिषदरुका २३ सदस्यमध्ये सातजना जातीय अल्पसंख्यकका सदस्य थिए ।

सरकारी भ्रष्टाचार र पारदर्शीता

कानुनले भ्रष्टाचारविरोधी निकाय अद्वितयार दुरुपयोग आयोग (सीआईएए) लाई अद्वितयार दुरुपयोगमाथि अनुसन्धान गर्न अधिकार प्रदान गरेको छ । सीआईएएले आफूले दर्ता गरेका भ्रष्टाचारसम्बन्धी ८० प्रतिशत मुद्दा सफल भएको दावी गरे पनि राजनीतिज्ञहरु संलग्न केही मुद्दाहरु दर्ता गरिएनन् वा तिनलाई अदालतमा सफाइ दिइयो । विश्व बैंकको विश्वव्यापी शासन सूचकांकले मुलुकमा भ्रष्टाचार एउटा गम्भीर समस्या बनेको बतायो ।

जुलाई १८ मा अन्तरिम संविधानले सूचनाको अधिकार विधेयक पारित गर्यो जसले सार्वजनिक निकायहरुलाई नागरिकले मागेको सूचना यथासक्य उपलब्ध गराउन र सूचना मागेको १५ दिनभित्र त्यससम्बन्धी जबाफ दिन अनिवार्य व्यवस्था मिलाएको छ । यदी अधिकारीहरुले व्यक्तिलाई सूचनाको पहुँच दिन अस्वीकार गरेमा, उनीहरुले त्यसको स्पष्ट कारण खुलाउनुपर्नेछ । सो विधेयकले अधिकारीहरुलाई पाँचवटा अवस्थामा सूचना लुकाउनसक्ने अधिकार दिएको छ । निम्न अवस्थामा अधिकारीहरुलाई सूचना लुकाउन स्विकृती दिइनेछ : यदी त्यसो गरिएमा अपराधसम्बन्धी मुद्दा दर्ता गराउन वा त्यसबारे अनुसन्धान गर्न अड्चन आउँछ भने, देशको वित्तीय तथा बाणिज्य हितको रक्षा गर्न, बैंकित तथा वित्तीय बाणिज्य गोपनियताको रक्षा गर्न, वा साम्प्रदायिक सद्भाव वा व्यक्तिगत जीवन वा सुरक्षामा प्रतिकूल प्रभाव पर्नबाट रोक्न ।

खण्ड ४ : मानवअधिकार उल्लंघनको आरोपसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा गैरसरकारी अनुसन्धानप्रति सरकारी आचरण

सरकारी बन्देजबिना नै थुप्रै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संगठनहरुले काम गरे र उनीहरु मानवअधिकारका घटनाहरुको अनुसन्धान र तत्सम्बन्धी प्रतिवेदन प्रकाशन गर्न सक्षम रहे । सरकारी अधिकारीहरु कहिलेकाहीं उनीहरुका विचारप्रति सकारात्मक र सहयोगी बने ।

नेपालको मानवअधिकार संगठन, इन्सेक, आईएनएचयूआरईडी, र मानवअधिकार तथा शान्ति समाजलगायत करिब १० वटा स्वतन्त्र, गैरसरकारी मानवअधिकार संगठनहरु रहे । नेपाल कानुन समाजले पनि मानवअधिकार दुरुपयोगका घटनाहरुको अनुगमन गर्यो, र अन्य थुप्रै गैरसरकारी संस्थाहरुले यातना, बालश्रम, महिला अधिकार, वा जातीय अल्पसंख्यक जस्ता विशिष्ट क्षेत्रमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरे । मानविय मामिलासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको कार्यालयका अनुसार माओवादीहरुले मानवअधिकारवादी गैरसरकारी संस्था वा पत्रकारहरुलाई पार्टीको अनुमतिबिना जिल्लाहरुमा प्रवेश निशेष गरे भन्ने दाबीहरु अक्सर विश्वसनीय रहे ।

सरकारले एमनेस्टी इन्टरनेसनल र ह्युमन राइट्स वाचलगायत अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरु र अन्य मानवअधिकारवादी अनुगमनकर्ताहरुलाई स्वागत गर्यो र नियमित रूपमा प्रवेशाज्ञा उपलब्ध गरायो । अधिकारीहरुले अक्सर अन्तर्राष्ट्रिय पर्यक्षेकहरुलाई व्यारेकहरु र बन्दी रहेका स्थानहरुको पहुँच दिए ।

अन्तर्राष्ट्रिय पर्यक्षेकहरुलाई कोर्ट मार्शल र सैनिक अनुसन्धानको पहुँच दिइएन ।

सन् २००६ को नोभेम्बरमा सम्पन्न शान्ति सम्झौतापछि ओएचसीएचआरले मानवअधिकारको प्रवर्धन तथा सम्बद्धनका नीति र कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्न अन्तरिम सरकारसँग मिलेर काम गर्यो । ओएचसीएचआरले वर्षको अवधिमा ३७ वटा प्रेस वक्तव्य जारी गर्यो । पहिलो प्रतिवेदनले गौर र छिमेकी गाउँहरुमा भएका हत्याको घटनासम्बन्धी अनुसन्धानको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्यो, दोस्रोले वाईसीएलबाट भएको आरोप लगाइएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरुलाई समेट्यो, तेस्रोले सन् २००६ को

नोभेम्बरमा सम्पन्न शान्ति सम्झौतापछिको मानवअधिकारको स्थितीको मुल्यांकन गर्यो । सञ्चारमाध्यमले यी सबै प्रतिवेदनहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक समेटे ।

सेप्टेम्बर १८ मा आयुक्तहरूको नयाँ टोलीले सथप ग्रहण नगर्दासम्म सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्न एनएचआरसीसँग सिमित अधिकार थियो । आयुक्तहरूले सपथ ग्रहण गरेपछि एनएचआरसीले त्यसअधिका र अहिले भइरहेका दुरुपयोगहरूको अनुसन्धान गर्न सुरु गरे । आयोगले आफ्नो काम स्वतन्त्रतापूर्वक जारी राखे पनि प्रभावकारी नेतृत्वको अभावमा उसले अनुसन्धानहरूलाई अधि बढाउन सकेन । स्रोतको अभाव र अपुग जनशक्तिका कारण आयोगले अनुसन्धान गरेका थुप्रै घटनाहरू सिमित बनाइदियो । एनएचआरसीले अनुसन्धान पूरा गरी गरेको सिफारिसप्रति प्रतिक्रिया जनाउन सरकारलाई तीन महिनाको समय दिइन्छ । आयोगले जनवरीदेखि जुलाईभित्रमा मानवअधिकारका नौ सय २३ वटा उल्लंघनका घटनाको उजुरी प्राप्त गर्यो । एनएचआरसीले सरकारको हिरासतमा बेपत्ता भएका वा वर्षको अन्त्यसम्ममा सम्पर्कविहिन भएका छ सय ४६ जना व्यक्तिको पहिचान गर्यो । एनएचआरसीले गैरकानुनी थुना र सफाइ पाइसकेका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरिएका घटनाहरूको पनि अनुसन्धान गर्यो । एनएचआरसीले सरकारको नियन्त्रणमा रहेको देशभरिका बन्दीहरूको खुला पहुँच पायो ।

खण्ड : ५ विभेद, समाजिक दुर्व्यवहार र मानव बेचबिखन

देशभर दैनिक जीवनका धेरे क्षेत्रमा एउटा जातीय पद्धति सञ्चालनमा आएको भए पनि सरकारले वर्ण, लिंग, जात वा विचारका आधारमा नागरिकहरूविरुद्ध भेदभाव गर्ने छैन भन्ने कानुनमा उल्लेख छ । विशेष गरेर ग्रामीण भेगहरूमा अपांग व्यक्तिहरू, महिला र तल्लो जातजातिविरुद्ध हुने सामाजिक विभेद सामान्यतः कायम रहेको थियो ।

महिला

मुलुकी ऐन अनुसार जबर्जस्ती करणीको अभियोगमा दिइने सजाय पीडित महिलाको उमेरमा निर्भर छ । यदी कसैले १० वर्षभन्दा कम उमेरकी बालिकालाई जबर्जस्ती करणी गरेमा बलात्कारीलाई १० देखि १५ वर्ष काराबास सजाय हुन्छ, यदी बालिका १० वर्षभन्दा बढी र १४ वर्षभन्दा कम उमेरकी भएमा बलात्कारीलाई ८ देखि १२ वर्ष काराबास सजाय हुन्छ, १४ देखि १६ वर्षकी किशोरीलाई जबर्जस्ती करणी गर्ने व्यक्तिलाई ६ देखि १० वर्ष काराबास सजाय हुन्छ, यदी बलात्कृत युवति १६ वर्षभन्दा माथि र २० वर्षभन्दा कम उमेरकी भएमा बलत्कारीलाई ५ देखि ८ वर्ष काराबास सजाय हुन्छ, २० वर्षभन्दा बढी उमेरकी युवतिलाई जबर्जस्ती करणी गर्ने लाई ५ देखि ७ वर्ष काराबास हुने प्रावधान ऐनमा रहेको छ । जबर्जस्ती करणीको शिकार भएकी महिलालाई दिइने क्षतीपुर्ती मानसिक र शारिरिक तनावका आधारमा निर्धारण हुन्छ । यौनकर्मीलाई बलत्कार गर्ने सन्दर्भमा कानुनी भेदभाव रहेको छ । यसमा पिडित पक्षले अन्य महिलाले जस्तै कानुनी संरक्षण पाउद्धिन र बलत्कार गर्नेले त्यही स्तरको सजाय पाउछ । लैंगिक समानता संसोधन ऐन २००६ मा जबर्जस्ती करणीमा वैवाहिक बलत्कारलाई समेटीएको छ, जसमा पतिलाई ३ देखि ६ महिनासम्म काराबास सजाय हुन सक्दछ ।

महिलाविरुद्ध हुने घरेलु हिंसा एउटा गम्भीर समस्या थियो जसले कमै मात्र जनचासो प्राप्त गर्दथ्यो । त्यहाँ आमप्रहरी, राजनीतिज्ञहरू, नागरिकहरू र सरकारी निकायहरूका लागि महिलाविरुद्धको हिंसालाई समस्याको रूपमा पहिचान गर्न इन्कार गर्नु सामान्य थियो । गैरसरकारी संस्थाहरूले प्रहरी, राजनीतिज्ञहरू र आमजनमानसलाई लक्षित गरेर सञ्चालनमा ल्याएका कार्यक्रमहरू समस्याका बारेमा चेतना जागृत गराउन अग्रसर रहे । जुलाई २००६ देखि जुन महिना भित्रमा प्रहरीको महिला सेलले एकहजार एक

सयवटा घरेलु हिंसासम्बन्धी विवरणहरू प्राप्त गरेको थियो । जे भए पनि घरेलु हिंसासम्बन्धी कानुनको अभावमा प्रहरीले आरोपीविरुद्ध मुद्दा दायर गर्न सकेन वा चाहेन ।

देशका पचहत्तर जिल्लामध्ये बीसवटामा प्रहरीका चौबीसवटा महिला सेल थिए । सेलका महिला अधिकृतहरूले घरेलु हिंसा र बेचविखनबाट पीडित भएकाहरूलाई गर्नुपर्ने व्यवहारसम्बन्धी विशेष तालिम प्राप्त गरेका थिए । प्रहरीले आफ्ना सबै अधिकृतलाई घरेलु हिंसालाई एउटा दण्डनीय अपराधका रूपमा हेर्न निर्देशन पनि दिएको थियो । तथापि प्रहरी अधिकारीहरूका अनुसार आमप्रहरीमा जरा गाडेको विभेदकारी प्रवृत्तिका कारण यो प्रकारको निर्देशन लागू गर्न गराउन कठिन थियो । यदि प्रहरीले पक्राउ गरिहालेको भए पनि न त पीडित न सरकारले नै दण्ड दिलाउन सक्ये ।

तथापि, प्रहरी अधिकारीहरूका अनुसार प्रहरी भीत्र स्थापित विभेदकारी धारणा रहेको कारण यस्तो निर्देशन कार्यान्वयन गर्न कठिन छ । यदी प्रहरीले अभियुक्तलाई पक्राउ गरेमा पनि प्रायः न त पिडित न त सरकार कानुनी उपचारका लागि तयार हुन्छन् ।

काठमाडौँमा बीसवटाभन्दा बढी गैरसरकारी संस्थाले सामान्यतः महिलाका सवालमा र महिलाविरुद्ध हुने हिंसाका समस्यामा कार्य गर्दथे र हिंसापीडितहरूलाई आश्रय, औषधीउपचार, परामर्श र कानुनी वकालत प्रदान गर्दथे ।

तीमध्ये केही गैरसरकारी संस्थाका शाखा कार्यालयहरूले अन्य जिल्लाहरूमा पनि त्यस्तो सेवा प्रदान गर्दथे । प्रहरी महिला सेलका अनुसार, जुलाई २००६ देखि जुन महिनासम्ममा अदालतमा तीनसय १७ वटा जवर्जस्ती करणी र ७० वटा जवर्जस्ती करणी प्रयासका मुद्दा दर्ता भएका थिए ।

लिंगमा आधारित हिंसाका विषयलाई सम्बोधन गर्ने साथी नामक एउटा गैरसरकारी संस्थाले सन २००३ मा गरेको सर्वेक्षणले जवर्जस्ती करणी अपराधमा प्रहरीमा उजुरी गर्ने पीडितमध्ये ३९ प्रतिसत १९ वर्ष मुनीका हुने गरेको देखाएको थियो । सरकारी निकायमा अपराधको जानकारी गराउने ती पीडितहरूमध्ये २५ प्रतिसतले अभियुक्तलाई सरकारले पक्राउ गरी थुनामा राखेको बताएका थिए । साथीका अनुसार, प्रहरी र अदालतले जवर्जस्ती करणीको मुद्दालाई चाडो समाधान गर्न चाहन्ये ।

साथी र एसएनभी नेपालले सन २००१ मा गरेको अध्ययनमा जवर्जस्ती करणीका पिडितमाथि मुख्यरूपमा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक र सामाजिक प्रभाव पर्ने गरेको थियो । जवर्जस्ती करणीका पिडितलाई समाजिक दुरभावको दृष्टीबाट हेरिने गरेको र उनीहरूले मुख देखाउन समेत लाज मान्नु पर्ने अवस्था थियो । केही घटनामा बलात्कृत महिलाले घटना सार्वजनिक भएपछि केही समयको लागि घर र समुदाय छाडेको पाइएको थियो ।

जवर्जस्ती करणीका घटनाहरू एउटा समस्याका रूपमा रहिरहेका थिए र अधिकांश सवालमा सार्वजनिक पनि भएका थिएनन् । भारतसँगका सीमावर्ती तराईका जिल्लाहरूमा दाइजो प्रथा सबल रहे पनि दाइजो दिन नसकेको वा कम दिएका कारण बेहुलीहरूको हत्या भएका घटना भने ज्यादै कम थिए । धेरैजसो पति वा सासूससुराले थप दाइजो मार्गदै पत्नीहरूलाई शारीरिक यातना दिने गर्दथे अथवा महिलालाई घर छोड्न बाध्य पारिन्थ्यो । जसका कारण पुरुषले पुनःविवाह गर्न सक्यो ।

दाइजोबाट असन्तुष्ट पति र घरपरिवारले नोभेम्बर ६ मा नेपालगञ्जकी २२ वर्षिया हसरून इद्रीसलाई जलाउने प्रयास गरेका थिए । प्रहरीले वर्षको अन्त्यमा इद्रिसका पति र घरपरिवारका सदस्यलाई पक्राउ गरेको थियो भने मुद्दा अदालतमा विचाराधीन छ ।

भारफुकसम्बन्धी परम्परागत सोचाइमा प्रायः जसो ग्रामीण क्षेत्रका वृद्धा तथा विधवाहरूलाई समावेश थिए । धामीझाँकी वा अरू स्थानीय निकायका गन्यमान्यहरूले मान्छेबाट भूत खेदाउने भन्दै कहिलेकाहीं बोक्सी भएको आशंकामा सार्वजनिक रूपले कुटपिट र शारीरिक दुर्घटनाका गर्ने गर्दथे ।

सञ्चारमाध्यम र गैरसरकारीसंस्थामा यस्ता अन्धविश्वासमा आधारित घटना वर्षभरिनै आउने गरेका थिए, जसमा अप्रिल १४ मा पश्चिम नेपालको बेगनास तालकी कोपिला विश्वकर्मा र उनका दुई छोराछोरीलाई स्थानीयवासीले घरबाट निकालेर घर भत्काउने धम्की दिइएको घटना पनि थियो । विश्वकर्माका छिमेकीले उनीमाथि बोक्सीको अभ्यास गरेको कथित आरोप लगाइ राखेका थिए र प्रहरीमा उजुरी गर्नमा

बाधा पुर्याएका थिए । स्थानिय अधिकारीले उनका छिमेकीलाई कुनैपनि कारबाही गरेका थिएनन । सन सन् २००३ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले त्यस्ता दुर्व्यवहार रोक्न र दुर्व्यवहारपीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन एउटा संयन्त्र निर्माण गर्न सरकारसँग आग्रह गरेको थियो । जिल्ला प्रशासन कार्यालयले सम्बन्धित जिल्लामा भएका भारफुकसम्बन्धी हिंसाका मुदाहरूलाई हेने गर्दथ्यो ।

सन २००३ मा आयोगले दिएको सुभाव सरकारले वर्षको अन्त्यसम्पन्नि पालन गरेको पाइएन । देशभर महिला बेचबिखन एउटा गम्भीर समस्या रहेको थियो र ठूलो संख्यामा महिलाहरू अन्य देशमा व्यावसायिक यौनशोषणका लागि बाध्य पारिएका थिए । बाध्यात्मक बेश्यावृत्ति गैरकानुनी थियो तर इच्छानुसारको बेश्यावृत्तिलाई रोक्ने कानुनहरू थिएनन् ।

यद्यपि कानुनले समान कामका लागि समान ज्यालालगायतका कुराहरूमा महिलालाई संरक्षण प्रदान गर्दै, सरकारले राज्यको स्वामित्वमा रहेका धेरै उच्चोगहरूमा समेत ती व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि उल्लेख्य कदम चालेको थिएन । महिलाहरूले विशेष गरेर ग्रामीण भेगहरूमा संस्थागत विभेद खप्नु परेको थियो जहाँ सांस्कृतिक रीतिरिवाज, शिक्षाको अभाव र कानुनी चेतनाको अभावले आफ्नो नाममा सम्पत्ति राख्ने वा मत खसाल्नेजस्ता आधारभूत अधिकारहरूको अभ्यास गर्न जटिल अवरोध सिर्जना गरेका थिए । अविवाहित, विधवा र सम्बन्धिविच्छेद गरेका महिलाहरूले भने पैतृक सम्पत्तिमा स्वतः दाबी गर्न सक्दथे । सन २००६ को नोभेम्बर देखि आमाको नाममा छोराछोरीलाई नागरिकता दिने र विदेशीसँग विवाह गर्ने महिलाले समेत नागरिकता पाउने व्यवस्था छ ।

महिलाहरूले जन्म तथा मृत्युका घटना दर्ता गर्न सक्नेछन् । राहदानी प्राप्त गर्नका लागि महिलाले श्रीमान्को अनुमति लिनुपर्ने आवश्यकता थिएन । सम्पत्ति बेचबिखन वा स्वामित्व हस्तान्तरण गर्दा महिलाले निजको पति, छोरा वा अभिभावकको इजाजत प्राप्त गर्नुपर्ने आवश्यकता पनि थिएन ।

सन २००६ को सेप्टेम्बरमा लैंगिक समानता ऐनले विभेदकारी १७३ मध्ये ५६ वटा प्रावधान संसोधन गरेपनि अहिले पनि धेरै विभेदकारी कानुन छन् । उदाहरणका लागि सम्पत्ति अधिकारसम्बन्धी कानुनले भूमिको दर्ता र परिवारको सम्पत्ति भागबन्डा हुने विषयमा पुरुषको पक्ष लिएको छ । वैदेशिक रोजगार ऐनले वैदेशिक रोजगारीमा जान इच्छुक महिलाले सबैभन्दा पहिले सरकार र तिनका अभिभावकको मञ्जुरीनामा लिनुपर्छ । कानुनले कुनै पनि पुरुषकी पत्नी शारीरिक रूपमा अशक्त भएमा वा सन्तान उत्पादन गर्न अयोग्य ठहरिएमा निज पुरुषलाई पुनःविवाह गर्न अनुमित दिई बहुविवाह प्रथालाई प्रोत्साहन गरेको छ ।

सन् २००१ को जनगणनाअनुसार उपलब्ध भएको सबभन्दा पछिल्लो तथ्यांकमा पुरुष साक्षरता दर ६५ प्रतिशत थियो भने महिला साक्षरता दर तुलनात्मक रूपमा जम्मा ४३ प्रतिशत थियो । गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले महिलालाई सक्रिय नागरिक समाज र अर्थतन्त्रमा एकीकृत गराउने दिशामा आफ्ना कार्यक्रमहरू लक्षित गरे । अधिकांश राजनीतिक दलका महिला संगठनले महिला अधिकारको वकालत गरे भने महिलाका सवालहरूलाई पार्टी नेतृत्व तहसम्म पुऱ्याउने काम गरेका थिए ।

बालबालिका

कानुनले बालबालिकाको शिक्षा र कल्याणका लागि स्पष्ट व्यवस्था मिलाए पनि त्यसको कार्यान्वयनमा समानता छैन । शिक्षा अनिवार्य थिएन । जसरी भए पनि सरकारी नीतिले ६ देखि १२ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाका लागि निःशुल्क प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था मिलायो । शैक्षिक गुणस्तर प्राय अपर्याप्त थियो र धेरै परिवारले आफ्ना केटाकेटीका लागि विद्यालय सामाग्री पाठ्यपुस्तक, कापी, कलम र कपडामा पैसा खर्च गर्न सकेनन् । देशका सबै भागमा विद्यालय थिएनन् ।

काम गर्ने बालबालिकामध्ये भन्डै ६० प्रतिशत विद्यालय जाने गरेका थिए । यद्यपि विद्यालय भर्ना हुनेमा काम गर्ने बालकको संख्या ७० देखि ७५ प्रतिशत थियो भने बालिकातर्फ त्यो जम्मा ५० देखि ६० प्रतिशत रह्यो ।

मानवअधिकारवादी समूहहरूका अनुसार माध्यमिक विद्यालयहरूमा भर्ना हुने छात्राको संख्या छात्रको भन्दा आधा कम थियो । सन् २००३ मा शिक्षा विभागले जारी गरेको एक प्रतिवेदनमा पूर्वप्राथमिक विद्यालय जाने उमेरका एक चौथाई बालिका आधारभूत शिक्षाबाट वञ्चित भएका थिए । सरकारले विद्यालय जाने उमेरका ८६ प्रतिशत बालबालिका सरकारी विद्यालयमा भर्ना भएको दाबी गरेको थियो । देशभर दुईहजार पाँतसयबटा मदरसा सञ्चालनमा रहेको जनाइएको थियो ।

सरकारले बालबालिका तथा वयस्कका लागि आधारभूत स्वास्थ्यसेवा निःशुल्क प्रदान गरे पनि सरकारी क्लिनिकहरूको संख्या थोरै थियो भने त्यहाँ अत्यावश्यक चिकित्सा उपकरणहरूको अभाव मात्रै होइन थुप्रै कमीकमजोरी थिए । माओवादी ज्यादतीका कारण ग्रामीण क्षेत्रका केही क्लिनिक बन्द हुन बाध्य पारिए । बालबालिकाविरुद्धको हिंसा विरलै मात्र दण्डित हुन्थ्यो र बालबालिकाको बेचबिखनले नै उनीहरूमाथिको दुर्व्यवहार प्रतिबिम्बित गरेको थियो । कम उमेरका केटीहरूको व्यावसायिक यौनशोषण एउटा गम्भीर समस्या थियो ।

देशका अधिकांश भागमा सामाजिक मनोभावनाले छोरीको जन्मलाई विवाहमा सौदाबाजी गर्ने एउटा वस्तु वा एउटा बोझका रूपमा लिन्थ्यो । केही व्यक्तिले रजस्वला हुनुअघि एउटी केटीको विवाहलाई एउटा प्रतिष्ठित, पवित्र कार्य जसले अर्को जन्म सुखद हुने सम्भावनाहरू बढाउँछ भन्ने रूपमा पनि लिने गर्दथे । परिणामस्वरूप बालबेहुली हुने क्रम सामान्य थियो यद्यपि कानुनले अठार वर्षमुनिका केटीहरूको विवाहमा प्रतिबन्ध लगाएको छ । सामाजिक, आर्थिक र धार्मिक मूल्यहरूले बालबेहुलीहरूको अभ्यासलाई प्रवर्द्धन गरेको थियो । स्वास्थ्य मन्त्रालयका अनुसार विवाहका लागि केटीको औसत उमेर सोहङ वर्ष र केटाको औसत उमेर अठार वर्ष थियो । घरेलु हिंसाको एउटा कारणका रूपमा प्रायःजसो विवाहमा हुने उमेरको फरकलाई लिइन्थ्यो ।

माओवादीले किशोरकिशोरी र केही कलिला बालबालिकालाई भरिया, सन्देशबाहक, भान्से र सशस्त्र कार्यकर्ताका रूपमा कार्य गराउनका लागि अपहरण गरेका थिए । राजनीतिक शिक्षाका सत्रमा सहभागी गराउनका लागि विद्यालयबाटै अपहरण गरिएका अधिकांश बालबालिका केही दिनपछि फर्काइएका थिए तर केही स्वैच्छक वा जबर्जस्ती गरिएर माओवादीसँगै राखिएका थिए ।

नेपाली सेनाले तीस प्रतिशत माओवादी छापामार अठार वर्षमुनिका र केही दस वर्ष उमेरसम्मका रहेको अनुमान गरेको थियो ।

सन् २००६ को नोभेम्बरमा भएको शान्ति सम्झौताले कुनै पनि पक्षको सशस्त्र फौजमा बालबालिकाको भर्नालाई स्पष्ट रूपमा निषेध गरेको थियो तर माओवादीले ठूलो संख्यामा बालबालिका भर्ना गर्ने कार्य जारी राखेका थिए ।

जुलाई २००६ देखि जुनसम्ममा त्यहाँ कम्तीमा तीनवटा स्त्रीशिशुहत्याका घटना प्रहरीको महिला सेलसमक्ष जानकारी गराइएको थियो ।

द्वन्द्वका कारण बालबालिकासहितको आन्तरिक विस्थापन एउटा समस्या बन्ने क्रम जारी थियो र विस्थापितको संख्या बढिरहेको थियो । कारितासको २००५ को प्रतिवेदनअनुसार विगत दस वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा करिब चालीस हजार बालबालिका विस्थापित गराइएका थिए । आन्तरिक विस्थापितका रूपमा बालबालिकाको स्वास्थोपचार सेवा, आश्रयस्थल र खानामा पहुँच अपर्याप्त थियो र शिक्षामा सीमित पहुँच थियो ।

मानव बेचबिखन

कानुनले मानव बेचबिखनलाई निषेध गरेको छ र उल्लंघनकर्ताहरूका लागि बीस वर्षसम्मको जेलसजाय तोकेको छ, तापनि महिला तथा बालबालिका बेचबिखन एउटा जटिल समस्या रहेको थियो । जुलाई १८ मा अन्तरिम संसदले मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण विधयेक पारित गरयो । सरकारले पहिलोपटक नोभेम्बर ५ लाई राष्ट्रिय मानवबेचबिखनविरुद्धको दिवसका रूपमा मनायो । यस वर्षमा

मानववेचविखनविरुद्धका विधान लागू गर्ने प्रक्रियामा सुधार आएपनि यी नियमित भने हुन सकेनन् । कानुनले देशमा तथा विदेशमा मानवको बेचविखनलाई निषेध गरेको छ ।

देश बेचविखनका लागि एउटा स्रोत मुलुक थियो । कलिलो उमेरका महिलाहरू अधिकांश रूपमा लक्षित वर्ग हुन्ये । व्यावसायिक यौनशोषणका लागि केटाहरूको बेचविखन विरलै मात्र जानकारीमा आउँथ्यो तर नौ वर्ष उमेर समूहसम्मका केटीहरूको पनि बेचविखन गरिन्थ्यो, सुरुमा त भारतसहितका छिमेकी देशहरूमा ।

जब ठूलो संख्यामा महिला तथा केटीहरूको बेचविखन यौनशोषणका लागि गरिन्थ्यो भने पुरुष, महिला र केटाकेटीहरूलाई घरेलु कामदार, अर्धसीपयुक्त बँधुवा श्रमिकका रूपमा, सर्कसमा काम गराउन वा अन्य उद्देश्यकालागि बेचविखन गरिन्थ्यो । खाडी मुलुकहरूमा राम्रो रोजगारी दिलाइदिने अनेक प्रलोभनमा पारी वा भूठा आश्वासन देखाएर पुरुषहरूलाई जक्क्याएर वा धम्की दिएर इराक तस्करी गरिन्थ्यो ।

त्यहाँ पुरुषहरू श्रम शोषणका लागि खाडी मुलुकमा बेचिएका जानकारीहरू विगतका वर्षहरूमा भन्दा बढी प्राप्त भएका थिए । प्रवासबाट काम गरेर फर्केकाहरूसँ काम गर्ने पौरखी नामक गैरसरकारी संस्थाले प्रती वर्ष भारतबाहेकका अन्य गन्तव्यमा प्रश्थान गर्ने पाँचहजार भन्दा बढी प्रवासी कामदारहरूमध्ये तीन प्रतिसत बेचविखनको सिकार भएको अनुमान गरेको थियो ।

अधिकांश महिला तथा बालबालिकालाई राम्रो आम्दानी हुने जागिर मिलाइदिने वा विवाह गर्ने प्रलोभन देखाई भारतमा बेचविखन गरिन्थ्यो । जबर्जस्ती श्रमका वा यौनशोषणका लागि आन्तरिक बेचविखन पनि हुने गर्थ्यो ।

सेभ द चिल्ड्रेन र एक्सन एडले द्वन्द्व, बसाइँसराइ र रोजगारीका विषयमा अनुसन्धान गरेका थिए । अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार सशस्त्र विद्रोहका कारण महिला तथा बालबालिकाले सहरी क्षेत्रहरूमा रोजगारी तथा सुरक्षाको खोजी गरेपछि आन्तरिक रूपमा मानव बेचविखनमा मलजल पुगेको थियो । युद्धविराम भए पनि धेरै महिला तथा बालबालिका राजनीतिक अस्थिरता जारी रहेका कारण घर फर्क्न डराए ।

बेचविखन भएर फर्किएका व्यक्ति र उनीहरूका परिवारले प्रायजसो सामाजिक दुर्व्यवहारको साना गर्नुपर्थ्यो । माझी नेपाल नामक राष्ट्रिय गैरसरकारीले बेचविखनबाट उद्धार गरिएका केटीहरूलाई घरसम्म फर्क्नमा सहयोग गर्दछ ।

काठमाडौं र इलामस्थित आश्रय स्थलहरूमा युवतीहरूले बढीमा छ महिनासम्म बसेर आयमुलक सीपहरु सिक्न सक्छन् । डिसेम्बरमा काठमाडौंस्थित माझी नेपालका घरहरूमा ६० जना युवती थिए । अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि नाका घरहरू उपलब्ध गराए ।

मानव बेचाविखनविरुद्ध लड्न सरकारसँग एउटा राष्ट्रिय योजना र मानव बेचविखनसम्बन्धी एउटा राष्ट्रिय र्यापोटियर छ । यद्यपि राजनीतिक अस्थिरता र सुरक्षा समस्याका कारण सरकारका मानव बेचविखनविरोधी प्रयासहरूमा अड्चन आए ।

महान्यायाधीवक्ताको कार्यालयका अनुसार, सरकारले सन् २००६ को जुलाईपछि एक वर्षको अवधिमा देशभरिका जिल्ला न्यायाधीवक्ताका कार्यालयमा एक सय द३ वटा मानव बेचविखनका मुद्दा दर्ता गर्यो । जुलाई १४ सम्ममा एक सय द३ वटा मुद्दामध्ये ३७ वटालाई पूर्ण वा आशिंक सजाय, २२ वटालाई सफाइ दिइयो भने बाँकी एक सय २४ वटा अनुसन्धानकै क्रममा रहे ।

करिब १२ हजार महिला तथा बालबालिकालाई यौनशोषणका लागि भारतीय वेश्यालयहरूमा बेचविखन गरिएको थियो र अन्य कैयौं महिला तथा बालबालिकालाई आन्तरिक रूपमा बेचविखन गरिएको थियो । तस्करहरूले महिलाहरूलाई साउदी अरेबिया, मलेसिया, हडकड र संयुक्त अरब इमिरेटसलगायत अन्य खाडी मुलुकहरूमा यौनशोषण तथा घरेलु कामका लागि पठाएका थिए ।

सन् २००३ मा सरकारले साउदी अरेबिया र अन्य खाडी मुलुकहरूमा महिलालाई घरेलु कामदारका रूपमा पठाउनमाथि लगाएको प्रतिबन्ध फिर्ता लियो । विदेश जानुअधि कामदारहरूलाई अभिमुखीकरण तालिम दिइएको छ र विदेश गइसकेपछि उनीहरूले पूर्वनिर्धारित सम्झौताबमोजिम सम्मानजनक काम पाएका छन् भन्ने कुरामा आश्वस्त बन्नका लागि सरकारले कामदारहरू भर्ना गर्ने निकायहरूको यथोचित अनुगमन

गरेन । सरकारी प्रतिबन्धका बावजुद त्यसको सही अनुगमन नहुँदा र दोषीहरूलाई दण्डित नगरिँदा कामदार भर्ना गर्ने निकायहरूले भूठा आशा र प्रलोभनमा पारी झराकमा जबर्जस्ती श्रममा लगाए ।

जुलाई ३ र जुलाई २३ मा क्रमशः सरकारले संयुक्त अरब इमिरेट्स सरकारसँग र कोरिया गणतन्त्रसँग सम्झौतापत्रमा हस्ताक्षर गरेको थियो । ती सम्झौतापत्रहरु श्रम आप्रवासका माध्यमबाट हुने बेचबिखनको जोखिम न्युनीकरण गर्नेतर्फ उन्मुख थिए । अगस्ट १२ मा अन्तरिम संसदले श्रम भर्ना गर्ने निकायलाई इजाजत दिन र व्यवस्थित गर्न बैदेसिक रोजगार विधयक पारित गरयो ।

भारतमा व्यावसायिक यौनकर्मीका रूपमा काम गराएपछि सयौं महिला तथा बालबालिका स्वैच्छिक रूपमा घर फर्के वा उनीहरूलाई उद्धार गरियो वा घर फर्काइयो । यौनजन्य रोग वा क्षयरोगबाट संक्रमित भएपछि धेरै महिलालाई भारतीय वेश्यालयहरूबाट निकाला गरियो । अधिकांश त्यस्ता महिलाको अवस्था ज्यादै नाजुक रहेको थियो । स्थानीय गैरसरकारी संस्थाहरू माइती नेपाल र एबीसी नेपालका अनुसार वेश्यालयहरूबाट फर्केका वा फर्काइएका ५० प्रतिशत एचआईभीबाट संक्रमित भएका थिए । मानव बेचबिखनविरुद्ध सक्रिय नेपालको सबैभन्दा ठूलो गैरसरकारी संस्था माइती नेपालले बेचबिखनको सिकार बनेका एचआईभी संक्रमित महिला तथा तिनका सन्तानका लागि हस्पिस सञ्चालन गरेको थियो । तस्करहरू विशेषगरी नेपाली वा भारतीयहरू थिए र उनीहरूको भारतस्थित वेश्यालयहरूसँग सम्बन्ध थियो तर गाउँहरूमा बालिकाहरूको खोजी गर्ने भर्तीबालहरू नेपाली नागरिक नै थिए । थुप्रै घटनामा अभिभावक वा आफन्तजनहरूले पनि महिला तथा बालबालिकालाई यौन दासत्वको बजारमा बिक्री गरे ।

भ्रष्टाचारले पनि मानव बेचबिखनलाई बल पुऱ्याएको विश्वास गरिएको थियो तर सरकारी अधिकारीहरूले ती घटनाका सम्बन्धमा थोरै मात्र छानबिन गरेको वा दोषीलाई कानुनबमोजिम कारबाही गरेको पाइएको थियो । सरकारले देशका २६ वटा जिल्लालाई बेचबिखनको प्रमुख स्रोतका रूपमा पहिचान गरेको थियो र ती जिल्लामा मानव बेचबिखनविरुद्धको कार्यदल खडा गरेको थियो । विशेषगरी द्वन्द्वका कारण विस्थापित भएका महिला तथा युवा बेखबिखनको जोखिममा परेका थिए ।

बेचबिखनको समस्यालाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न सरकारसँग स्रोत तथा संस्थाको कमी भइरहेको समयमा सरकारले यसको संयोजन गर्ने व्यक्तिसहित सन २००१ मा गठन गरेको महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयअन्तर्गतको एउटा राष्ट्रिय कार्यदलले बेचबिखनका मुद्दाका बारेमा समन्वय गर्ने आफनो कामलाई निरन्तरता दियो । अक्टोबर २००६ देखि महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले पूर्वको भाषा र पश्चिमको रूपन्देहीका सीमा नाकाहरूमा बेचबिखन नियन्त्रणसम्बन्धी पाइलट प्रोजेक्ट सञ्चालन गरेको थियो ।

पीडितहरूलाई पुनः स्थापना गर्न वा सहयोग गर्न स्थानीय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग निकट रही प्रहरी तथा महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयअन्तर्गतका अधिकारीहरूलाई तालिम दिन त्यहाँ कार्यक्रमहरू थिए ।

बीसवटा जिल्लामा प्रहरीको महिला सेलले मानव बेचबिखन तथा घरेलु हिंसाका पीडितहरूलाई आवश्यक सहयोग प्रदान गर्न गैरसरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर काम गन्यो । परिचय कागजात र प्रवेशमार्ग खुला गरिदिने सर्तमा आधिकारिक रूपमा हुने भ्रष्टाचारका गतिविधिले देशका सीमा क्षेत्रहरूमा गैरकानुनी आवतजावतलाई बढावा दियो ।

पीडितहरूको पुनःस्थापना, स्वास्थ्य हेरचाह र कानुनी सेवाका लागि सरकारले गैरसरकारी संघसंथाहरूलाई सीमित कोष प्रदान गन्यो । महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयले व्यावसायिक यौनकर्मीका रूपमा काम गर्न भारत पठाइएका घटना अत्यधिक भएका गरिब जिल्लाहरूमा रोजगारी तथा सीपमूलक तालिमको प्रायोजन गन्यो । सरकारले पीडितहरूका अधिकारको रक्षा गन्यो र उनीहरूलाई पक्राउ गर्ने, जेल हाल्ने वा अन्य कानुन उल्लंघनको गरेको आरोपमा मुद्दा चलाउने जस्ता काम गरेन ।

सरकारले गैरसरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको समन्वयमा मानव बेचबिखनविरुद्ध स्थानीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रियस्तरमा जनचेतना अभियान सञ्चालन गन्यो तर आवश्यक प्रहरी तालिम तथा स्रोतको व्यवस्थापनका लागि सरकारले पर्याप्त बजेटको व्यवस्था गर्न सकेको थिएन र अदालतमा पनि धान्तै

नसक्ने गरी उजुरीहरू परेका थिए । मानव बेचिबिखनका पीडितहरूसम्म सहयोग पुऱ्याउन सरकारी कल्याणकारी निकायहरूले गैरसरकारी संघसंस्थाहरूसँग मिलेर काम गरेका थिए ।

बेचिएर घर फर्केका पीडितहरूप्रति हेरिने सांस्कृतिक दृष्टिकोण अक्सर गरेर नकारात्मक थियो । त्यहाँ बेचिबिखन रोक्न कार्यरत ५० वटाभन्दा बढी गैरसरकारी संस्थाहरू थिए र तीमध्ये धेरैले पीडितहरूका लागि पुऱ्यापना तथा सीपमूलक तालिम प्रदान गरेका थिए । सरकारको इजाजत लिएर धेरै गैरसरकारी संस्थाले सहरी क्षेत्र, ग्रामीण क्षेत्र र सीमा क्षेत्रहरूमा बेचिबिखनविरोधी सन्देश तथा शिक्षा फिँजाउन पर्चा, कमिक्स, चलचित्र, मन्तब्य कार्यक्रमजस्ता अभियान सञ्चालन गरे ।

माइती नेपालले सीमा क्षेत्रहरूमा बेचिबिखनका पीडितहरूको पहिचानका लागि सरकारी अधिकारीहरूसँग मिलेर चौकीदारका रूपमा काम गर्न पुऱ्यापित गरिएका बेचिबिखन पीडितहरूलाई राखेको थियो ।

अपाङ्ग व्यक्तिहरू

कानुनले शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अपाङ्ग व्यक्तिहरूविरुद्ध भेदभाव गर्नमा प्रतिबन्ध लगाएको छैन र रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य हेरचाहको पहुँच तथा राज्यका अन्य सेवाहरूमा अपाङ्ग व्यक्तिहरूप्रति भेदभाव भएका थिए । कानुनले भवनहरू, यातायात, रोजगारी, शिक्षा र राज्यका अन्य सेवाहरूमा अनिवार्य पहुँच दिनुपर्ने भावना बोकेको छ, तर ती व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन गरिएका थिएनन् । विशेष शिक्षा कार्यक्रमका लागि सरकारी कोषको व्यवस्था गरिएको भए पनि सरकारले त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरेन न त अपाङ्ग व्यक्तिहरूको हितमा बनाइएका कानुन नै लागू गयो ।

अपाङ्ग व्यक्तिहरूको रक्षाका लागि महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालय जिम्मेवार थियो । अपाङ्ग व्यक्तिहरूसँग मिलेर काम गरेका केही गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूले सरकारबाट कोष प्राप्त गरेका थिए तर शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अपाङ्ग भएका अधिकांश व्यक्तिहरू सहयोगका लागि आफ्नै परिवारमाथि निर्भर रहेका थिए ।

राष्ट्रिय/जातीय अल्पसङ्ख्यक

कानुनमा स्पष्ट उल्लेख छ, कि आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको रक्षा तथा संवर्द्धन गर्ने अधिकार प्रत्येक समुदायमा निहित रहनेछ, र आफ्नो मातृभाषामा प्राथमिक तहका विद्यालयहरू सञ्चालन गर्ने अधिकार प्रत्येक समुदायमा सुरक्षित रहनेछ । व्यवहारमा सरकारले विशेष गरी यी व्यवस्थालाई सदर गयो ।

त्यहाँ ७५ भन्दा बढी जातीय समूहहरू थिए जसले विभिन्न प्रकारका ५० वटा भाषा बोल्ये । दुर्गम क्षेत्रहरूमा विद्यालयका पाठहरू र रेडियो प्रसारणहरू अक्सर गरी स्थानीय भाषाका थिए । सहरी क्षेत्रहरूमा विशेष गरी नेपाली वा अङ्ग्रेजी भाषामा मात्रै शिक्षा दिइएको थियो ।

सरकारले दलितहरूलाई सार्वजनिक रूपमा हेलत्वको भावनाले हेर्ने सामाजिक प्रथालाई गैरकानुनी भएको स्पष्ट उल्लेख गरी उपेक्षित जातका मानिसहरूको अधिकारको रक्षा गर्ने प्रयास गरे पनि तल्लो जातका मानिसहरू र केही जातीय समूहरु विशेषत मधेसी र जनजातीमाथि तराई र देशको पश्चिमी भेगका ग्रामीण क्षेत्रहरूमा भेदभाव भएका थिए ।

आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक विकासको विस्तारजस्ता ऐतिहासिक ढाँचा, भौगोलिक अवस्थिति र जातका कार्यक्रमहरू बने । राम्रो शिक्षा र उच्चस्तरको समृद्धिका कारण विशेषगरी काठामाडौँ उपत्यकामा जातीय भेदभावको प्रथा बिस्तारै हराउन थाल्यो र निम्न समाजिक तथा आर्थिक स्तरका मानिसहरूका लागि अवसर वृद्धि भयो । सुशिक्षित, सहरोन्मुख जातका मानिसहरूले राजनीति र वरिष्ठ प्रशासक तथा सैनिक पदहरूमा आफ्नो वर्चस्व कायम गरे र प्राकृतिक स्रोतहरूको असमान वितरण पनि उनीहरूकै नियन्त्रणमा गयो ।

मन्दिर प्रवेशमा रोकलगायत जातका आधारमा हुने भेदभाव अवैध हो तर अक्सर गरी दलितहरूलाई मन्दिरमा प्रवेश गर्नबाट रोक लगाइएको थियो । भेदभाव न्युनीकरण गर्ने सवालमा सहरी क्षेत्रहरूमा प्रगति भएको थियो ।

अन्य सामाजिक दुर्व्यवहार र भेदभाव

देशमा समलिङ्गीलाई विशेष रूपमा अपराध प्रमाणित गर्ने कानुन नभए पनि सरकारी अधिकारीहरू मुख्यतः प्रहरीले कहिलेकाहीं समलिङ्गीहरूलाई हतोत्साही पार्ने दुर्व्यवहार गरेका थिए । महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, द्विलिङ्गी र हिजडाको समाजमाथि हुने भेदभावविरुद्ध लडिरहेको एक स्थानीय गैरसरकारी संस्था ब्लु डायमन्ड सोसाइटी (बीडीएस) का अनुसार महान आन्दोलनपछि पनि समलिङ्गीमाथि हुने ज्यादती बन्द भएको थिएन ।

जुलाई २ सेप्टेम्बर महिनाको बीचमा प्रहरीले पाँच जना हिजडा व्यक्तिहरूलाई काठमाडौँबाट पकाउ गरेको थियो । उनीहरु सबैलाई सोही वा अर्को दिन रिहा गरिएको थियो ।

जुलाई २ मा नेपाली सेनाले एक जना महिला प्रशिक्षार्थीलाई ४९ दिन सैन्य हिरासतमा राखेर रिहा गरेको थियो किनकी उनी समलिंगी थिइन । जुलाई २० मा त्यस्तै अभियोग लगाएर ६० दिन सैन्य हिरासतमा राखिएकी भक्ती शाटलाई पनि नेपाली सेनाले बर्खास्त गरयो । भक्ती साटले यसअघि पनि सेवामुक्त हुनु अघि चार वर्ष नोली सेनामा सेवा गरिसकेकी थिइन । वर्षको अन्त्यसम्ममा पनि उनको मुद्दा थाती राखिएको थियो ।

डिसेम्बर २१ मा सर्वोच अदालतले अल्पसंख्यक तेश्रोलिंगीहरु (महिला समलिङ्गी, पुरुष समलिङ्गी, द्विलिङ्गी, हिजडा र अन्तरलिंगी) प्राकृतिक व्यक्तिहरु हुन र उनीहरुले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा संयन्त्रहरुले परिभाषित गरेका सबै प्रकारका अधिकारहरु उपभोग गर्न पाउनु पर्छ, भन्ने निर्देशनात्मक आदेश दियो ।

खण्ड ६ : श्रमिक अधिकार

क. सङ्गठनको अधिकार

कानुनले युनियन तथा सङ्गठन स्थापना गर्न वा त्यसमा आबद्ध हुन पाउने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको छ, र यी अधिकारहरू व्यवहारमा लागू गरिएका थिए । कानुनले विद्रोह, देशद्रोह वा त्यस्ता प्रकारका गतिविधि सञ्चालन गर्न सक्ने अवस्थामा मात्रै युनियनहरूमाथि बन्देज लगाएको थियो । ट्रेड युनियनहरूले श्रमिकहरूलाई सङ्गठित गर्न, सामूहिक रूपमा मोलतोल गर्न र श्रमिकहरूको शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रशासकीय संरचनाहरू खडा गरेका थिए । सबैभन्दा ठूला तीनवटा ट्रेड युनियन राजनीतिक दलहरूसँग निकट थिए ।

औपचारिक क्षेत्रमा युनियनको सहभागिता कुल कार्यदलको भन्डै १० प्रतिशत रहेको थियो । सन् १९९२ को श्रम ऐन र सन् १९९२ को ट्रेड युनियन ऐनले विभिन्न नियम लागू गरे पनि सरकारले यी ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन गरेन । ट्रेड युनियन ऐनले ट्रेड युनियन, सङ्गठनहरूले प्रक्रियाहरूको स्पष्ट किटान गरेको छ । उक्त ऐनले युनियन तथा अधिकारीहरूमाथि युनियनको कामको सिलसिलामा आइपर्ने मुद्दामामिलाहरूबाट बचाउन, सामूहिक माग राख्न र ट्रेड युनियनका सदस्य तथा आयोजकहरूविरुद्ध भेदभाव गर्ने रोजगारदाताहरूमाथि निषेध गरेको छ ।

सरकारले युनियनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूसँग सम्बन्धन प्राप्त गरेका थिए । महासङ्घ तथा युनियन सङ्गठनहरूले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूसँग सम्बन्धन प्राप्त गरेका थिए ।

मे २००६ मा युद्धविरामको घोषणा गरेपछि माओवादी ट्रेड युनियनले श्रमिकहरूलाई सङ्गठित बनायो र व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरूमाथि ज्यादतीलाई बढायो ।

ख. सङ्गठित तथा सामूहिक माग राख्न पाउने अधिकार

श्रम ऐनले सामूहिक माग राख्न पाउने अधिकार दिएको छ तर उक्त ऐनका प्रावधानहरू कार्यान्वयन गर्न यससम्बन्धी साङ्गठनिक संरचनाहरू बनेका थिएनन् । सरकारले युनियनहरूलाई हस्तक्षेप बिना स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना कार्यक्रम सचालन गर्न अनुमित दिएको छ । सामूहिक मागका सम्झौताले साङ्गठनिक क्षेत्रमा करिब १० प्रतिशत हिस्सा ओगटेको थियो तर समग्रमा हडताल गर्न नपाउने कानुनी व्यवधान र श्रमिक नेताहरूको अपरिपक्वताका कारण श्रमिकहरूले व्यापक रूपमा आफ्ना माग राख्न सकेका थिएनन् ।

कानुनले अत्यावश्यक सेवामा आबद्ध कर्मचारीबाहेक अन्यलाई हडताल गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ र कामदारहरूले त्यसको उपयोग पनि गरेका थिए । युनियनले शान्तिमा खलल पुऱ्याएमा वा राष्ट्रको अर्थतन्त्रलाई धराशयी बनाएमा कानुनले सरकारलाई हडताल रोक्न वा युनियनका कार्यक्रमहरू स्थगित गराउनसक्ने अधिकार दिएको छ । श्रम ऐनबमोजिम हडताललाई वैधानिक ठहर गराउन युनियनका ६० प्रतिशत सदस्यले त्यसको पक्षमा गोप्य मतदान गर्नुपर्छ । त्यहाँ निर्यातका लागि भनेर तोकिएका क्षेत्रहरू थिएनन् ।

ग. जबर्जस्ती वा अनिवार्य श्रममाथि निषेध

कानुनले बालबालिकालगायत सबैमा हुने जबर्जस्ती वा अनिवार्य श्रममाथि निषेध गरे पनि व्यवहारमा भने यसको पालना नभएको पाइयो ।

श्रम विभागले साना औपचारिक क्षेत्रमा जबर्जस्ती श्रमविरुद्ध कानुन कार्यान्वयन गच्छो तर उक्त क्षेत्रभन्दा बाहिर भने त्यससम्बन्धी कानुन कार्यान्वयन गर्न सकेन ।

सरकारले कार्यान्वयन गरेको कमैया निषेधात्मक ऐन समानुपातिक हुन सकेन र कमैयाहरू (पूर्व बधुँवा मजदुर)लाई समाजमा एकीकृत गराउन अप्यारो भएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनका अनुसार सन् २००४ सम्ममा १२ हजार १९ जना मुक्त कमैयाले जमिन, सात हजार एक सय ४९ परिवारले घर बनाउनका लागि भनेर करिब एक सय ४३ अमेरिकी डलर (दस हजार नेपाली रुपैयाँ) र भन्डै तीन हजारले घर बनाउनका लागि काठ प्राप्त गरेका थिए । सरकारले पुनःस्थापनाको पर्खाइमा बसेका भन्डै १४ हजार मुक्त कमैयाका लागि अस्थायी शिविरहरू खडा गरेको थियो ।

घ. बालश्रम र न्यून ज्यालाको रोजगारीमा निषेध

कानुनले बालबालिकाहरूलाई कलकारखानाहरूमा, खानीहरूमा वा अन्य साठी प्रकारका जोखिमपूर्ण काममा नलगाइयोस् भन्ने चाहन्छ, र चौधदेखि सोहू वर्ष उमेर समूहका बालबालिकालाई साताको छत्तीस घण्टा (एक दिनमा छ, घण्टा र एक हप्तामा छ, दिन बिहान छ, बजेदेखि छ, बजे साँझबीचको समयमा) कार्यअवधि सीमित गर्दछ । बाल श्रम ऐनले पर्यटन, चुरोट वा गलैचा कारखानाहरू र खानीहरूजस्ता अर्थतन्त्रका औपचारिक क्षेत्रहरूमा मात्र सरोकार राख्छ ।

बालश्रम एउटा गहन समस्या हो विशेष गरेर ठूलो अनौपचारिक क्षेत्र, जसमा भारी बोक्ने, थोत्राकपडा टिप्ने र गिट्टी कुट्टनेजस्ता कामहरू पर्दछन् । प्रयोगमा ल्याउनका लागि छुट्याइएका स्रोतसाधनहरू सीमित थिए र गैरसरकारी संस्थाहरूले छब्बीस लाख बालबालिका जसमा अधिकांश बालिकाहरू श्रमशक्तिमा

संलग्न भएका आँकलन गरेका थिए । उक्त सङ्ख्यामा सत्र लाख बालबालिका पूरा समय काम गर्दथे । कृषि क्षेत्रमा अनुमानित ९५ प्रतिशत बालश्रमिकहरू संलग्न रहेको पाइएको थियो ।

कानुनले नाबालिगहरूको रोजगारीका लागि न्यूनतम उमेर उद्योगमा सोहँ वर्ष र कृषि क्षेत्रमा चौध वर्ष हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ, र यसले बालबालिकाका लागि स्वीकार्य हुने कामका सर्तहरूलाई मात्र अनुमति दिन्छ । रोजगारदाताहरूले चौधदेखि सोहँ वर्ष उमेर समूहका सबै श्रमिकहरूको अभिलेख राख्नैपर्छ । कानुनले तिनीहरूका लागि विशेष सजायको व्यवस्था गरेको छ, जसले कानुनको उल्लङ्घन गरेर बालबालिकालाई रोजगारी दिन्छन् । तर पनि कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने नियमावलीहरू भने पारित गरिएका छैनन् । सन् २००६ मा सरकारले चौधदेखि सोहँ वर्ष उमेरका बालबालिकाहरूका लागि प्रतिमहिना करिब एक हजार पाँच सय ६० नेपाली रुपैयाँ (बाइस अमेरिकी डलर) न्यूनतम ज्याला र खाना तथा अन्य सुविधाबापत प्रतिमहिना थप मोटामोटी तीन सय ३५ नेपाली रुपैयाँ (पाँच अमेरिकी डलर) हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । मोटामोटी काम गर्ने बालबालिकामध्ये साठी प्रतिशत विद्यालय जाने गरेका थिए ।

बालश्रमसम्बन्धी नियम कानुन लागू गराउने उत्तरदायित्व बोकेको श्रम मन्त्रालयसँग लागू गराइएका मिश्रित अभिलेख थिए । मन्त्रालयकाअनुसार, त्यहाँ वर्षभरीमा रोजगारी पाएका दशजना श्रम निरीक्षक थिए ।

३ कामका स्वीकार्य सर्तहरू

सरकारले दुईहजार दुई सय नेपाली रुपैयाँ (चौतीस अमेरिकी डलर) बृद्धि गरेपछि अदक्ष श्रमका लागि न्यूनतम मासिक ज्यालामा सन २००६ पछि बृद्धि गरिएको छैन । कानुनले अर्धदक्ष श्रमिकका लागि करिब दुई हजार दुईसय पचास नेपाली रुपैयाँ (३६ अमेरिकी डलर), दक्ष श्रमिकका लागि करिब दुई हजार तीनसय साठी नेपाली रुपैयाँ (३७ अमेरिकी डलर) र अतीदक्ष श्रमिकका लागि करिब दुई हजार पाँच सय पचास नेपाली रुपैयाँ (४० अमेरिकी डलर) न्यूनतम मासिक ज्याला पनि तोकेको छ । खाना र अन्य सुविधाहरूका लागि थप भत्ता जम्मा एकहजार एक सय नेपाली रुपैयाँ (सत्र अमेरिकी डलर) मात्र थियो । अव्यवस्थित सेवा क्षेत्र र कृषिमा सधैजसो पचास प्रतिसतभन्दा कम ज्याला हुन्थ्यो । कानुनले हप्ताको एक दिन विदासँगै सातामा ४८ घण्टा काम गर्न आव्हान गर्द्द र हप्ताको २० घण्टासम्म थप समय (ओभर टाइम) तोकेको छ । ती कुनै न्यूनतम ज्यालाहरू पनि कामदार र उसको परिवारको एउटा सभ्य जीवनस्तर निर्वाह गर्नका लागि पर्याप्त थिएनन् ।

सरकारले व्यावसायिक स्वास्थ्य तथा सुरक्षाका मापदण्डहरू तोकेको थियो र कानुनले अन्य सञ्चयकोष र सुत्केरी भएबापतका सुविधा सिर्जना गरेको थियो । श्रम कानुनको कार्यान्वयन मन्द थियो किनकि सरकारले यसका प्रावधानहरू लागू गराउन प्रशासनिक वा नियन्त्रण गर्ने संरचनाहरू स्थापना गरेको थिएन । आफ्नो जागिर गुम्ने डरबिना कामको खतरनाक परिस्थितिबाट आफूलाई अलग गराउने अधिकार कामदारहरूसँग थिएन । कानुनले श्रम अधिकारीहरूलाई असुरक्षित परिस्थितिहरूको सुधार गर्न रोजगारदाताहरूलाई आदेश दिनसक्ने अधिकार दिए पनि सुरक्षा मापदण्डको कार्यान्वयन भएको कमै मात्रामा पाइएको थियो ।